

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра політології, права та філософії
Політологія. Гендерні студії
052 Політологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У
СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
студента: Очковського Владислава Юрійовича

Науковий керівник:

Дудка Лариса Олексіївна, кандидат
історичних наук, доцент

Рецензент:

Шергін Сергій Олександрович, доктор
політичних наук, професор кафедри
міжнародних відносин та туризму
Київського міжнародного університету

Рецензент:

Барановський Фелікс Володимирович,
доктор політичних наук, професор

Допущено до захисту:

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

Ніжин 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Політичні цінності як об'єкт наукового дослідження.....	6
1.2. Формування і трансформація політичних цінностей в українському суспільстві.....	18
Висновки за розділом 1.....	33
РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	35
2.1. Сучасні політичні цінності в українському суспільстві.....	35
2.2. Специфіка політичних цінностей сучасної української еліти.....	42
Висновки за розділом 2.....	52
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

Актуальність та доцільність дослідження обумовлена зростанням ролі політики в суспільстві, зміною змісту політичних цінностей українського суспільства за період існування незалежної України, підвищенням в науці уваги до вивчення політичних цінностей як цінностей, на основі яких особистість здійснює політичний вибір.

Вивчення політичних цінностей дозволяє більш детально розібратися, що лежить в основі політичних мотивацій, установок і орієнтацій особистості і на підставі яких базових цінностей громадяни визначають свою політичну позицію.

Стан наукової розробки дослідження. Теоретична основа вивчення політичних цінностей була закладена в працях філософів і соціологів кінця XIX – початку XX століття.

Соціологічна школа трактування суспільно-політичної свідомості йде від таких класиків як М. Вебер і Т. Парсонс та багато інших.

Фундаментальні ідеї щодо змісту, структури, формування соціальних цінностей містяться в класичних дослідженнях Г. Олпорта, А. Маслоу та С. Морріса та багато інших.

Однак, незважаючи на те, що на сьогоднішній день, по даній темі накопичено чимало наукових досліджень та розробок, вона все ж таки вимагає подальшого вивчення.

Об'єктом дослідження є політичні цінності.

Предметом дослідження виступає трансформація політичних цінностей у сучасному українському суспільстві.

Мета дослідження. Метою магістерської роботи є поглиблення теоретичних та практичних положень щодо виявлення специфіки та динаміки політичних цінностей в сучасному українському суспільстві.

Визначена мета дослідження зумовила постановку та розв'язання наступних завдань:

- розглянути політичні цінності як об'єкт наукового дослідження;
- розглянути формування і трансформацію політичних цінностей в українському суспільстві;
- визначити сучасні політичні цінності в українському суспільстві;
- дослідити специфіку політичних цінностей сучасної української еліти.

Методи та методологія дослідження. У цій магістерській роботі представлено когнітивний підхід до явищ і процесів, що дозволяє розглянути їх розвиток і взаємозв'язки, а також виявити усталені закономірності та тенденції. Дедукція та індукція використовуються для доведення ключових теоретичних положень. Для уточнення окремих речень використовуються діалектичний та систематичний методи. На теоретичному рівні, окрім вищезазначеного, ми також використовували поняття (терміни), формальні методи та аксіоматичні методи, оскільки деякі теоретичні положення були прийняті нами бездоказово. Комплексні методи використовуються для узагальнення різноманітних суб'єктивних думок і теорій дослідників у галузях соціології, психології та політології.

Аналітичний метод під час дослідження використовувався для аналізу наукових джерел з соціології, психології та політології у соціологічному та політологічному, науковому просторі.

Наукова новизна дослідження, а також його аналітичне вивчення, відображається в зазначених раніше завданнях роботи, які в свою чергу, виносяться на захист даної магістерської роботи.

Науково-теоретична база дослідження. При написанні даної магістерської роботи, були використані підручники, навчальні посібники, дисертації на тему, статті з журналів провідних вчених та науковців-соціологів, психологів і політологів, а також електронні ресурси ЗМІ.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в можливості їх використання в:

– *науково-дослідницькій діяльності* – для подальшої розробки теоретичних та практичних підходів до дослідження і виявлення специфіки та динаміки політичних цінностей в сучасному українському суспільстві;

– *навчальному процесі* – під час викладання курсу у вищих навчальних закладах, а також з фахових дисциплін.

Також, результати роботи можуть бути використані при читанні лекційних курсів з соціології, психології та політології, зокрема.

Структура, зміст та обсяг роботи. Магістерська робота обумовлена метою, предметом та завданнями дослідження.

Дана робота складається з вступу, 2-ох розділів, 4-ох підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел (у кількості 48 джерел), які в свою чергу, дозволяють якнайповніше, всебічно дослідити та розкрити тему даного дослідження.

Загальний же обсяг роботи містить 66 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Політичні цінності як об'єкт наукового дослідження

Ціннісна зміна політики є складною теоретико-методологічною проблемою, яка, на думку Н. Г. Щербініної, виникає з діалектики «об'єктивного» та «суб'єктивного» [38].

З одного боку, цінності являють собою незалежні від індивідів поняття та виступають в політиці в ролі ідейного зразка і соціального регулятора, а з іншого – є породженням свідомості людей та існують в ній, визначаючи, таким чином, особливості неінституціональних компонентів політичних процесів. Дане протиріччя доповнюється соціально-індивідуальною подвійністю природи політичних цінностей громадян, що в свою чергу, ще більше ускладнює їх інтерпретацію.

Наукові теорії та концепції політичних цінностей, теоретичні розробки та результати їх емпіричної перевірки представлені в науковій літературі в рамках трьох основних предметних сфер – політико-філософської, політико-соціологічної та соціально-психологічної.

Витоки вивчення цінностей взагалі і політичних цінностей зокрема закладені в працях філософів, які міркували не тільки про сутність самого поняття «цінність», але і про цінності в політиці, сформувавши, таким чином, велику політико-філософську спадщину та водночас, окресливши контури класичних політичних ідеологій [33].

Ключові теорії власне політичних цінностей, були розроблені переважно соціологами, що в свою чергу, на довгі роки визначило вектор вивчення ціннісної проблематики. І до сьогодні більшість досліджень політичних цінностей носять соціологічний характер та фокусуються на визначенні структури політичних цінностей будь-яких соціальних груп або суспільства в цілому.

Психологічний аналіз є наймолодшим в науці та акцентує увагу на психологічній природі цінностей, їх місці в структурі особистості, а також регулюючої ролі в життєдіяльності людей. При цьому за межами залишається політичний простір як сфера реалізації цінностей громадян.

Відмінності між трьома зазначеними предметними сферами полягають не тільки в розумінні суті політичних цінностей, їх природи та особливостей функціонування в політичній реальності, але і у специфіці методологічних підстав їх наукового вивчення.

В сучасних умовах, коли суб'єктивні неінституціональні компоненти відіграють все більшу роль в політичному процесі, найбільш затребуваним в науці та практиці є політико-психологічний підхід, який дозволяє розглядати політичні цінності як детермінанти політичного сприйняття і поведінки на рівні окремих особистостей та великих соціальних груп, і володіє для цього необхідним набором спеціальних дослідницьких інструментів.

Як об'єкт вивчення політичні цінності розглядаються в сучасній науці в 3-ох вимірах, як:

- суспільний ідеал - певний набір смислів, представлених в філософських та політичних текстах, ідеологіях, доктринах, програмах і документах;
- розділяючі членами соціальної групи або суспільства в цілому, ідеї про досконалість в сфері політики;
- психологічні конструкти в структурі особистості, які є результатом індивідуального життєвого досвіду і регулюють політичну поведінку та діяльність окремої людини.

В рамках політико-психологічного підходу політичні цінності визначаються як стійкі, імпліцитно-властиві окремій особистості, соціальній групі або суспільству в цілому, смислові домінанти, які визначають ідеологічні пріоритети та політичні принципи соціальних відносин.

Політичні цінності як *ідеологічний концепт, тобто артикульовані в усній або письмовій формі ідеї про досконалість в сфері політики*. В даному випадку

вони виражаються у вигляді абстрактних категорій, які мають політико-ідеологічне змістовне наповнення. Вони продукуються зверху політичними інститутами та їх учасниками (державою, політичними партіями, лідерами, політичною елітою), та існують в політико-ідеологічному дискурсі (представлені в політичних документах, програмних та агітаційних матеріалах, політичних текстах, і виступах політичних лідерів та представників еліти, і транслуються за допомогою засобів масової політичної комунікації).

Політичні цінності як *психологічний конструкт, тобто елемент структури особистості, смислове ядро політичної свідомості*. В даному випадку вони представляють собою стійкі переконання людини або групи людей, які відображають значущість для них тих чи інших ідей, принципів, характеристик політичних явищ та процесів.

Як психологічні конструкти політичні цінності існують в індивідуальній та масовій політичній свідомості. Формування політичних цінностей особистості відбувається шляхом їх засвоєння із зовнішнього соціокультурного та суспільно-політичного середовища: «Індивіди в ході політичного дискурсу неминуче інтеріоризуються в цінності як деякі цілісності» [24, с. 115].

При цьому з психологічної точки зору відбувається взаємодія навколишньої дійсності та внутрішнього світу особистості: «Проходячи через призму індивідуальної життєдіяльності, через внутрішній світ індивіда (його інтереси, прагнення, схильності), інтеріоризовані загальнолюдські цінності включаються в психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей, будучи одним з джерел мотивації її поведінки» [34, с. 84].

Значну роль в цьому процесі відіграють інститути та чинники політичної соціалізації (сім'я, школа, ЗМІ, Інтернет, політичні партії, молодіжні організації тощо).

Відповідно до суб'єктів (носіїв) політичних цінностей можна виділити 2 основні психологічні форми їх існування:

– персональні політичні цінності, носіями яких є окремі політичні суб'єкти - особи, які мають високе політичне значення, - політики, політичні лідери, представники політичної еліти;

– групові політичні цінності, носіями яких є групи людей різного масштабу, виділені з різних соціально-демографічних, психологічних, політичних, економічних, культурних підстав.

Політичні цінності як *психологічні конструкти в індивідуальній і масовій свідомості мають певними психологічними особливостями*. Вони є ядром політичної свідомості людей: «У структурі особистості цінності займають одну з найвищих позицій в силу того, що вони беруть участь у формуванні смислів в цілому та політичних смислів, зокрема» [37, с. 297]. Це найважливіший та водночас, центральний елемент особистісної структури, який пов'язує інші її елементи – установки, потреби, мотиви.

Цінності є одночасно елементами когнітивної та мотиваційно-потребнісної сфер особистості. Вони є першоосновою установок, але відрізняються від них меншою кількістю, більшою універсальністю та стійкістю. Виникають з біологічних, соціальних та духовних потреб: цінним є те, чого бракує [45].

Політичні цінності – найбільш стійкий компонент структури особистості. Вони в меншому ступені, ніж інші компоненти політичної свідомості, схильні до змін під впливом зовнішніх соціально-економічних та політико-культурних умов життя. Даний вплив виражається в «деяких коливаннях "ціннісної кардіограми", які не змінюють загальну ієрархію цінностей та розподіл в суспільстві ціннісних уподобань різного типу» [3, с. 18].

Зміни в системі ціннісних орієнтацій – від невеликих трансформацій до повного руйнування – можуть відбуватися в ситуації соціокультурної кризи під впливом кардинальних змін в житті суспільства (наприклад, революцій, переворотів).

Політичні цінності системно-організовані та ієрархічно-впорядковані. Система політичних цінностей являє собою ієрархічно-вибудовану внутрішню

структуру, в якій вони впорядковані за рівнем їх позитивного або негативного значення для життя людини. Оскільки набір політичних цінностей досить стійкий, протягом життя може змінюватися лише положення цінностей в ієрархії в залежності від їх актуалізації. Політичні цінності можуть бути організовані у вигляді груп: матеріалістичні та постматеріалістичні, які інтегруються та диференційні, традиційні та запозичені тощо. При цьому вони структурно-включені в загальну систему цінностей особистості та займають в ній не саме центральне положення, поступаючись першістю базовим загальнолюдським цінностям здоров'я, сім'ї, роботи, дружби тощо [32].

Політичні цінності носять узагальнений характер та позначаються абстрактними категоріями. Зміст політичних цінностей виражається в політичних уявленнях, які можна визначити як форму відображення політичних подій, явищ, процесів у свідомості людей у всій сукупності їх характеристик та властивостей. По відношенню до політичних цінностей, політичні уявлення становлять зовнішній, більш великий та мінливий шар політичної свідомості. Політичні уявлення існують не розрізнено, а у вигляді груп відповідно до об'єктів політичної реальності (уявлення про політику та владу, політичні інститути та лідерів, своєї країни та інших держав).

Політичні цінності пов'язані з політичною діяльністю та регулюють політичну поведінку. В процесі формування політичних цінностей велике значення має включеність в будь-яку діяльність (суспільну, політичну, партійну), цінності виступають її регуляторами [9].

Суб'єктно-діяльнісний підхід в психології, який виступає постулатом принципу єдності свідомості та діяльності, дозволяє, з одного боку, визначити політичну діяльність як фактор, який детермінує ціннісні орієнтації громадян в політиці. З іншого боку, цінності самих політичних суб'єктів проявляються в їх політичній діяльності, керують нею [16, с. 24].

Цінності регулюють політичну поведінку. В зв'язку з цим ключовим питанням є визначення особливостей даного процесу, а точніше – співвідношення між цінностями як переважно когнітивним компонентом

особистості та їх проявом на поведінковому рівні. Це питання є особливо важливим для розуміння ціннісних змін в суспільній свідомості та їх впливу на політичні трансформації.

Б. Г. Капустін вважає, що якщо декларується прихильність певної цінності (наприклад, ліберальної), але при цьому вона не співвідноситься ні з одним способом її практичної реалізації, то це означає або її чисто «вербальне» прийняття, не визначальне тенденцію зміни свідомості (наприклад, лібералізацією), або її ототожнення з «відповідною» цінністю традиційного радянського світогляду [11, с. 72].

У більш широкому сенсі це означає, що цінності, «які не ідентифікують із способами їх реалізації, не здатні істотно впливати на трансформаційні процеси в суспільстві» [4, с. 119].

Політичні цінності пов'язані з символами. Цінностям імпліцитно-притаманний символічне початок: «Абстрактна категорія символу стає перевіряючою, значущою, в будь-якому предметно-ціннісному вимірі. В свою чергу, семіотичне значення в символічному вимірі набуває дещо ціннісний сенс» [31, с. 94]. Виходячи з цього, політичні цінності в поєднанні з символічними образами складають ідеологеми як семантичні елементи ідеологій.

Політичні цінності складно піддаються прямій вербалізації. Для звичайних людей причиною даного явища можуть бути наявність мовних бар'єрів, вузькість словникового запасу, обмеженість інтелектуальних здібностей, що в свою чергу, перешкоджає адекватній вербальній репрезентації цінностей.

В дослідженнях цінностей політичних лідерів та представників еліти складнощі вербалізації пояснюються ситуацією соціальної бажаності, коли політики бояться виглядати неналежним чином, демонструвати справжні ціннісні позиції, якщо вони відрізняються від офіційно-декларованих (керівництвом країни, партії тощо). В таких випадках можна говорити про розбіжність реальних та декларованих цінностей, маючи на увазі «нещирість

людей, які намагаються принизити та затінити егоїстичні цілі і цінності, виводячи на перший план те, що пов'язано зі служінням людям».

Цінності політиків часто носять стереотипізований характер та висловлюють сподівання, які пред'являються до них будь-якими соціальними групами або суспільством, в цілому [17].

Основними сферами існування політичних цінностей в суспільній свідомості є політичні ідеології та національно-державна ідентичність.

Політичні цінності є структурним елементом політичної ідеології. З психологічної точки зору ідеології існують не тільки на рівні суспільно-політичних проєктів та партійних програм, але і у свідомості громадян [30].

Ідеологія виступає в якості теоретичної форми політичної свідомості, цілісної та систематизованої, в якій відбивається політична реальність. «Найважливішим компонентом ідеології в цьому випадку є ціннісна орієнтованість свідомості щодо державного устрою, громадського порядку, а також політики правлячих та опозиційних партій» [18, с. 95].

Крім того, ідеології завжди орієнтовані на політичне дію. Таким чином, політичні цінності структурують та визначають ідеологічний простір політики як сферу функціонування і взаємодії різних ментальних, образно-символічних, культурно-історичних та нормативно-оцінних форм.

Політичні цінності входять в структуру національно-державної ідентичності: вони є підставами для самоідентифікації громадян з соціально-політичними спільнотами, та виражаються в уявленнях про них. Для конструювання політичної нації необхідний високий рівень її ціннісної інтегрованості як стану, в якому «існування політики не просто сприймається її членами як даний в відчуттях факт (можливо, випадковий, не виключено, що прикрий), але і водночас, наділяється вираженням позитивним змістом та значенням».

Це означає, що в процесі конструювання нації в першу чергу повинна здійснюватися робота з політичними цінностями, їх операціоналізація в контексті стратегії конструювання. «Тільки набуття ціннісного фундаменту

дозволяє політичній нації трансцендирувати себе і тим самим переконливо легітимізувати власне існування» [13].

З психологічної точки зору політичні цінності є центральним елементом внутрішньої структури національно-державної ідентичності, навколо якого формується її образно-символічний простір.

Розробка методичного інструментарію для аналізу політичних цінностей на емпіричному рівні в рамках політико-психологічного підходу здійснюється із врахуванням кількох проблемних моментів, пов'язаних з психологічною природою досліджуваного предмета.

По-перше, більшість існуючих на сьогоднішній день методів та діагностичних інструментів були створені для вивчення цінностей взагалі, і вони часто не підходять для дослідження саме політичних цінностей. Тому потрібні спеціальні методи, при розробці яких, враховувалися б особливості політики як сфери існування і трансформації цінностей.

По-друге, дослідження цінностей в більшості випадків носять соціологічний характер, що проявляється, в тому числі, і в методах, які в них використовуються. При цьому часто упускається психологічна природа політичних цінностей. Тому необхідні спеціальні політико-психологічні методи, які дозволять вивчати політичні цінності як психологічні компоненти масової та індивідуальної свідомості.

По-третє, психологічні методи дослідження ціннісно-ідеологічних орієнтацій політиків недостатньо представлені в сучасній науці. Тому необхідно заповнити цю лакуну та розробити відповідний інструментарій, з огляду на специфіку професійної діяльності політиків різного рангу і можливості їх психологічної діагностики.

По-четверте, політичні цінності емпірично не доступні для огляду (не спостережувані) та складно піддаються прямій вербалізації. Тому необхідні спеціальні методи, які дозволяли б їх виявляти, а також здійснювати перехресну перевірку та верифікацію отриманих даних.

Всі ці проблемні питання зумовили необхідність розробки комплексу спеціальних політико-психологічних методів для вивчення політичних цінностей в структурі масової політичної свідомості та на рівні представників політичної еліти.

Опитувальні методи – анкетування, інтерв'ювання, фокус-групи – використовуються для виявлення структури та змісту політичних цінностей, виражених у вербальній формі. Ці традиційні соціологічні опитувальні методи застосовуються для збору первинних даних, а процес формування опитувальників (гайдів) та процедури роботи з респондентами, відповідає певним вимогам [39, с. 53].

В рамках політико-психологічного підходу в роботі з цими методами реалізуються додаткові умови: в структуру анкети включається значна кількість відкритих питань, спрямованих на отримання вільних словесних конструкцій та індивідуальних інтерпретацій, а в інтерв'ю та фокус-групових дискусіях обов'язково використовуються асоціативні і проектні техніки. Залежно від предмета та завдань дослідження застосовуються формалізовані (які фокусують) та експертні інтерв'ю. Особливістю даних методів в політико-психологічних дослідженнях є наявність спеціальних моделей обробки та аналізу отриманих даних, заснованих на розумінні соціальної та психологічної природи політичних цінностей [29].

Проекційний метод – є невід'ємним елементом будь-якого методологічного інструменту політичних і психологічних досліджень. Вони запозичені з психології і базуються на так званій «гіпотезі проєкції» — гіпотезі про те, що «реакція індивіда на наданий йому нечіткий стимул відображає основні і відносно стійкі характеристики особистості» [1, с. 480].

Таким чином, дані методи дозволяють виявляти приховані або неусвідомлювані психологічні конструкти.

Для дослідження політичних цінностей застосовуються такі варіанти проєктивних методів, як: асоціативні техніки, незакінчені речення та рисункові тести.

Асоціативне тестування засноване на стимулюванні респондента до виникнення асоціацій – зв'язків між психічними явищами, при яких «актуалізація одного з них тягне за собою появу іншого» [1, с. 140]. В якості стимулу використовуються слова – абстрактні поняття, які позначають політичні цінності (свобода, демократія, рівність тощо), а самі асоціації носять переважно вільний характер.

Незакінчені речення – проєктивна техніка, яка застосовується для дослідження глибинних неусвідомлюваних компонентів політичних цінностей, в тому числі символічних. З технологічної точки зору, використовуються в процесі інтерв'ювання або фокус-групової дискусії. Для вивчення власне політичних цінностей респондентам пропонується закінчити речення, пов'язані як з конкретними ціннісними поняттями (наприклад, «Справедливість – це...»), так і з узагальненими політичними явищами. Зокрема, питання «Ідеальна держава – це...» спрямоване на виявлення комплексу цінностей, які детермінують в свідомості людини образ еталонного суспільно-політичного устрою.

Технологія малювання використовується в психології для діагностики різних психічних станів і особливостей особистості. Тому «завдання виконання малюнка спрямоване не на логічну форму мислення, а безпосередньо на підтримання його образу, відчуття графіки та образів, що в цілому об'єднує образ, стосунки зі світом, особистість, досвід, і вводить тему Досвід». Він також може включати «глибокий камуфляж символів, що представляють несвідомі явища» [27, с. 27]. 179-180]. Якщо класична психологічна діагностика полягає у розв'язанні проблеми виявлення особливостей особистості через певну модель, то дослідження політичної психології рухаються в протилежному напрямку – абстрагуючись від особистісних показників, акцентуючи увагу на змістовних характеристиках об'єкта дослідження, представленого на зображенні. Виходячи з цієї обставини конструюється модель аналізу та інтерпретації малюнків. Для вивчення політичних цінностей застосовується такий варіант даної методики, як «Рисунок цінності».

Для вивчення цінностей політичних діячів, недоступних для безпосереднього інтерв'ювання та тестування, традиційно для політичної психології використовується методологія дистантної оцінки (at-a-distance assessment) [27, с. 179-180].

Стратегія дослідження передбачає використання спеціально розроблених програм для аналізу особливих об'єктів, що відображають особистість політика, та вивчення особистості політика без безпосереднього контакту з ним. Це тексти виступів політиків, відеозаписи їхніх виступів, дані з вторинних рук, біографічні відомості.

Дослідження ціннісної та ідеологічної спрямованості політиків здійснюється за допомогою методу контент-аналізу, який широко використовується в політико-психологічних дослідженнях для вивчення різноманітних психологічних особливостей особистості [48].

Політичні психологи часто спираються на основні психологічні принципи, які відображають особистісні психологічні атрибути у своїй роботі, і виходять із припущення, що виступи політиків у явній чи неявній формі розкривають їхні особисті цінності.

З методологічної точки зору в процесі дослідження необхідно дотримуватись двох умов.

Перша – для аналізу підбираються тексти інтерв'ю та спонтанні коментарі, в яких зберігаються індивідуальні риси особистості, які зазвичай згладжуються при подальшій редактурі для публікації в ЗМІ.

Друга умова передбачає обов'язкову розробку спеціальних інтерпретаційних схем, які дозволяють виявляти необхідні характеристики досліджуваного об'єкта на основі прийомів класичного контент-аналізу.

Таким чином, існуючі теоретичні підходи не пропонують цілісної концепції політичних цінностей, яка пояснює їх психологічну природу та дозволяє вивчати різні аспекти їх існування.

Виходячи з цього, слід визнати той факт, що недостатньо розроблена методологія для практичного вивчення політичних цінностей на рівні окремих

особистостей, соціальних груп та суспільства в цілому. Заповнення цієї теоретико-методологічної лакуни дозволило в підсумку сформуванню новий сегмент політико-психологічного знання – психологію політичних цінностей.

Ця концепція ґрунтується на основних принципах політики та психологічних наук і здійснює комплексний аналіз політичних цінностей. Теоретичний потенціал цієї концепції полягає в тому, що вона формує комплексне уявлення про політичні цінності та визначає їх структуру, функції та динамічні характеристики. Інструментальна здатність концепції проявляється в тому, що вона представляє різні дослідницькі перспективи, а її положення можуть бути використані для операціоналізації та емпіричної перевірки в прикладних дослідженнях.

Методологія політичної психології аналізу політичних цінностей інтегрує теорії та інструментальні здібності соціології та психології щодо вивчення усталених проблем у галузі політології. Вона орієнтована не лише на здобуття нових знань, а й на вирішення практичних політичних проблем у вивченні сучасного політичного та культурного ідеологічного простору.

Розробка концептуально-методологічних підходів та проведення на їх основі емпіричних досліджень, мають сьогодні подвійну значущість.

По-перше, це дозволяє вирішувати прикладні (в нашому випадку – політичні) завдання та забезпечувати наукове обґрунтування прийняття політичних рішень.

По-друге, збільшення наукового знання, по суті, сьогодні є цінністю, яка в деякій мірі може перешкоджати тенденції, коли «орієнтація науки на "чистий прибуток, користь та прикладний результат", може привести до того, що вона перетвориться в діяльність, яка протистоїть сама собі» [40].

1.2. Формування і трансформація політичних цінностей в українському суспільстві

Особливість української суспільної трансформації значною мірою залежить від історичного досвіду формування суспільної системи та соціально-класової структури, а також основних типів особистості «радянського суспільства», що увійшли лише до 1980-х років. Стрімко наростаюча соціально-економічна і наступна політична криза призвели до розпаду радянської держави і створення на її руїнах нової незалежної держави. Для радянських громадян і більшості іноземних аналітиків драматичний результат реформ Горбачова був багато в чому несподіваним і незрозумілим.

Навіть сьогодні, коли природна та незворотна природа змін очевидна, громадськість має підтримувати країну, яка претендує на світову гегемонію, країну з величезними природними та людськими ресурсами, стабільною соціальною структурою, привілеями та уявною солідарністю. ідеології. Основними компонентами стабільної інституційної системи є [21]:

- 1) Законодавча база, що визначає легітимність суспільного ладу;
- 2) Комплексна інституційна інфраструктура, включаючи потужні репресивні інститути та добре перевірені вертикальні владні інститути;
- 3) Переважна більшість людей погоджується вважати «радянський лад життя» природним, переважно прийнятним, а отже, законним. Це цілком може забезпечити подальше існування країни, незважаючи на економічні труднощі, протистояти творчій інтелігенції не вигідно. Військовий провал зовнішньої політики. Отже, що є вирішальним стимулом для радикальних соціальних змін?

Початкові моменти пострадянського переходу прийнято пов'язувати з двома ключовими подіями: приходом до влади Михайла Горбачова та Чорнобильською катастрофою.

Перший інцидент викликав очікування після тривалого правління людей похилого віку, які сподівалися знайти новий шлях до розвитку радянського суспільства, а другий інцидент – виявив смертельну загрозу для країни, в тому

числі для тих, хто несе відповідальність за сучасне суспільство, яке повністю постраждало від катастроф Безвідповідальна техніка, в закритому суспільстві.

У результаті радянські лідери стали на шлях соціального експерименту, щоб вивільнити довготривалу переважну соціальну ініціативу. Це призвело до розпаду держави, без єдиної тоталітарної ідеології держава не могла б існувати.

Факторами, що прискорюють розпад системи, є тиск з боку Заходу з вищою економічною ефективністю та більш уніфікованою ідеологією, бажання позбутися «радянської диктатури» в «соціалістичному таборі», дедалі обтяжливіша підтримка «третього світу».

До реформ, як показали дослідження соціальної кар'єрної орієнтації 1970-х років, у свідомості поколінь, які входили в самостійне життя, заняття та посади, ці професії та посади дозволяли посісти найвищий рівень суспільної ієрархії та стали народними орієнтаціями. , і виявляється, що більшість з них не є привабливими для переважної більшості молоді. Зростання попиту на соціальний статус стало джерелом нестабільності існуючої соціальної ієрархії, оскільки невиправдані очікування призвели до того, що більшість представників нової групи стають все більш незадоволеними соціальною системою [21].

Для задоволення нових амбіцій і домагань потрібні були і нові привілейовані соціальні позиції, що не могло бути реалізовано в рамках обмеженого та ідеологічно-замкнутого номенклатурного класу.

Важко переоцінити роль серпневого перевороту 1991 року в розпаді Радянського Союзу. Нерішучість і організаційна безпорадність старої номенклатури врешті-решт нашттовхнули людей на думку, що «звичайним людям» стара система не годиться. До кінця року, коли економічна ситуація погіршилася до того, що загроза голоду стає реальністю, люди вважають, що «національна бюрократія» ближча і перспективніша за невідале профспілкове керівництво. Тому на березневому референдумі народні маси, які підтримали збереження альянсу на референдумі, полягали в його ліквідації завдяки «Біловезькій угоді». Особливу роль у розпаді Радянського Союзу відіграла

Україна, її правляча еліта зуміла відчутти переваги незалежності від диктатури за останні два роки реформ. Крім того, у ті роки в суспільній свідомості панував демократичний романтизм як можливе джерело рівня життя, подібного до розвинених капіталістичних країн. Хоча КП(б)У на той час була офіційно заборонена, в країні зберігалася своєрідна «партійно-народна єдність»: правляча еліта, демократична опозиція та більшість народу підтримували перспективу незалежності країни [21].

Внаслідок розпаду Радянського Союзу інституційна основа радянського суспільства зазнала вибухових змін, які супроводжувалися цим процесом політичних, економічних, соціально-культурних змін. Досить розпаду наддержави, втрати комуністичної ідеології, знищення однопартійної диктатури, скасування монополій державної власності, зникнення огидної тоталітарної системи в духовній сфері життя. Важко назвати хоча б один соціальний інститут, який не був би повністю або частково зруйнований в результаті пострадянських перетворень. Принципові зміни не торкнулися хіба що інституту сім'ї. Руйнування старого суспільного ладу здійснювалося через законодавчі акти з наступною повною реорганізацією системи. Яким би економічно неефективним не був процес приватизації державного майна в перші роки його здійснення, він ґрунтується на законі та виключає можливість монополізації державою власності у виробничо-торгівельній сферах. Як би не була близька адміністративна система влади пострадянських країн духовно до радянської партійної монополії, її законодавчо визначена влада та спосіб діяльності (на основі демократичних виборів) принципово відрізняються від однопартійної.

Тому можна з упевненістю стверджувати, що в результаті посткомуністичної трансформації стара соціальна система, яка забезпечує соціальну стабільність та соціальну інтеграцію, втратила принаймні два з трьох інституційних атрибутів – легітимність та організаційну інфраструктуру.

Водночас, в цей період практично одномоментно виникають та набувають легальності нові основоположні соціальні інститути: президентська

вертикаль влади, багатопартійна система без домінуючої ролі забороненої КПРС, приватна власність і великий бізнес, деідеологізовані силові структури. Фактично створюється абсолютно нова інституційна інфраструктура, яка в той період користується переважною підтримкою населення, набуваючи таким чином легітимний статус. Однак парадокс ситуації з інституційної точки зору полягав в тому, що цей статус набула система установ, які по своїй суті здатні здійснювати були функції, які необхідні для підкріплення декларативно-прийнятих норм та цінностей демократичного суспільства. Владна еліта не готова була до діалогу з опозицією і громадськістю, судова влада залишалася залежною від виконавчої, підприємці відчували себе володарями не «священної», а вкраденої у держави власності, наука, культура, освіта продовжували своє існування як «залишковий сектор» державної економіки. Масова свідомість, декларативно підтримувала ринкову економіку, політичну демократію та правову державу, зберігала в повному обсязі патерналістські стереотипи, психологію залежності від держави та безпорадності перед її свавіллям. Яскраво кажучи, Україна також готова руйнувати стару систему, але не готова будувати в ній нову.

На початку 1992 р. Україна перебувала в інституційному становищі, на перший погляд, для встановлення демократії та ринкової економіки в ній пройшли певні політичні та соціально-економічні реформи. Проте в цей час більшість правлячих чиновників і пересічних громадян не зацікавлені у фундаментальній трансформації встановленого суспільного ладу, навіть на рівні маніфесту вони підтримують фундаментальну трансформацію соціальної системи та ідею поглиблення ринку. реформи. За соціалістичної системи багато чого не підходить для людей, але не може бути гарантована можливість зайнятості та вертикальної мобільності робітничого класу та селян. Це, у свою чергу, неминуче вимагає створення надмірних і структурно незбалансованих можливостей зайнятості та задоволення. статус престижу [21]. В принципі, Україна може накопичити досвід мирного переходу від комуністичної диктатури та планової адміністративної економіки до відкритого

демократичного суспільства. Таке суспільство має надзвичайну історичну цінність і гідне того, щоб його копіювали інші країни, які відмовляються від історії комунізму. Можливо, вартість «безконфліктності» в перші дні економічного колапсу незалежності та масштабної аномії недостатньо висока, щоб відмовитися від обраної стратегії розвитку. Вона забезпечує той самий «поганий мир» і краще «за хороши війна»

Відтак, сутність «української моделі» визначалася прагненням влади утримати соціальну рівновагу за допомогою мінімізації соціальних змін та збереження старих структур і механізмів соціального управління для запобігання масової соціальної незатребуваності, яка є неминучим наслідком корінної зміни соціальних підвалин. Результатом реалізації даної моделі є, з одного боку, відсутність широкомасштабних конфліктів, які мають насильницькі форми, а з іншого – згасання економіки та соціально-політичної активності.

Щоб отримати підтримку цієї стратегії, суспільство культивує повний страх перед будь-яким конфліктом, який неминуче поширюється на необхідний конфлікт між збереженою тоталітарною структурою влади та демократичним розвитком громадянського суспільства. В результаті страх людей перед конструктивним соціальним конфліктом стає сам по собі механізмом, який обмежує будь-які конструктивні дії для подолання соціально-економічних криз.

Вкрай боячись соціального хаосу, який може бути спричинений радикалізацією соціальних змін, більшість людей дотримуються тієї ж «політичної лінії», що й влада: відкрито підтримують соціал-демократизацію, ринкові реформи та верховенство права і нічого для цього не роблять. політичні цілі, довіряти політикам, але водночас не наполягати на активізації зусиль для побудови демократичної країни з ефективною ринковою економікою [21].

Характеризуючи ситуацію на першому етапі посткомуністичної трансформації українську модель суспільного устрою, слід враховувати і особливу систему межелітарної взаємодії, яка склалася в Україні в результаті посткомуністичної диференціації політичної еліти, здатної в певних умовах

виступати як політичною силою, яка стабілізує ситуацію в суспільстві, так і ініціатором організованого соціального протесту.

Специфіка соціально-політичної організації суспільства визначає особливості існування еліт, спосіб їх взаємодії, зони згоди та конфлікту. Загальна закономірність полягає в тому, що рівень жорсткості державного контролю за соціальною поведінкою в основних сферах життя суспільства – економічної, політичної, соціально-культурної – прямо пов'язана із рівнем зовнішньої та внутрішньої диференціації відповідних еліт. Це означає, що найбільш інтегрованими є елітарні шари в суспільстві, де єдина тоталітарна ідеологія та потужний репресивний апарат, практично виключають саму можливість існування політичної опозиції як основного джерела виникнення межелітарного конфлікту. Причому особливою «безконфліктністю» відрізняються комуністичні держави, які тримають під жорстким контролем не тільки політико-ідеологічну сферу, але і економіку. І якщо в рамках «некомуністичного тоталітаризму» можливе існування приватної власності, конкуренції та ринкових відносин, які в свою чергу, неминуче породжують диференціацію економічної еліти та межелітарний конфлікт, то повновладдя комуністів дозволяє тривалий час зберігати «елітарний моноліт».

В перші роки посткомуністичної трансформації ситуація, здавалося б, принципово змінилася в результаті диференціації соціалістичної номенклатури і появи нових політичних, економічних та інтелектуальних еліт, породжених крахом комуністичної ідеології та незалежним розвитком України. Саме в конфлікті старих та нових еліт, укладено основне джерело соціального вибуху в посттоталітарному суспільстві, оскільки для кризових періодів суспільства протистояння еліти та маси (за винятком окремих стихійних виступів, які в свою чергу, легко придушуються згуртованими елітами), може набувати революційних форм, які варто зазначити, загрозливі масовим кровопролиттям та громадянською війною, лише в тому випадку, коли інтереси правлячої еліти виявляються несумісними (взаємовиключними) з інтересами опозиційних політичних сил.

Десятки юридично-оформлених політичних партій, які декларують опозиційність правлячій еліті, не змогли стати реальною опозицією владі, яка відтворювала в суспільстві феномен, характерний для розвиненого соціалізму, – всюдисущу «партію влади», відмінність якої від колишньої КПРС складалася лише у відсутності явної та яка водночас, не підлягає ревізії, ідеологічної доктрини, а єдина сутність – в неподільному володінні основними важелями управління державно-колгоспної економікою та сферою законотворчості, яка регулює розподіл власності. «Партія влади» легко пожертвувала ідеологічними догмами та окремими політичними фігурами заради консервації замкнутої системи регулювання соціально-економічних відносин, в якій могли змінюватися виконавці, але не механізми, відпрацьованого десятиліттями економічного примусу. Спроби надати даній системі невластиві їй функції соціального захисту населення, оберталися фарсом, який перетворює переважну більшість населення в незаможних, бідних людей, які потребують державної опіки [21]. Таким чином відтворювався феномен «єдності партії та народу», коли «партія» постійно піклується про те, щоб в суспільстві було побільше незаможних, а останні тримаються за неї, боячись втратити останні завоювання соціалізму, але поступово виявляючи, що вони голосують за збереження старих порядків в економіці, де рука все більше стає рукою, простягнутою за милостинею.

Таким чином, незважаючи на те що в Україні процес диференціації еліт призвів до протистояння «партії влади» та опозиції, в суспільстві не знайшлося достатньо активних та організованих сил, які могли б тривалий еволюційний процес відмирання старої суспільної системи, перетворити в революційний вибух, спираючись на існуючу масову недовіра владним структурам та невдоволення економічним становищем країни. Це було пов'язано з феноменом поділу сфер впливу між елітами, коли економічна сфера опинилася в руках старої номенклатурної еліти, а ідеологічна – в компетенції більш організованої нової еліти, яка сформувалася навколо ідеї пріоритетності зміцнення національної державності.

Якщо нова бюрократія та національно-демократичні еліти поділяють сфери свого впливу і створюють потужну «центральну буферну зону», яка певною мірою стримує соціальні вибухи, то правий націоналізм і ліві комуністичні радикали проходять саме через них. протистояння зменшує можливість вибухового екстремізму. В результаті вони не змогли отримати вирішальну підтримку бандитських та маргіналізованих груп, а ці групи є основною деструктивною силою соціального протесту.

У перші кілька років незалежності України, хоча нова влада проводила всі політичні реформи та ринкові експерименти, вона фактично не сприяла формуванню в суспільстві нових інституцій з правовим статусом та ефективною інституційною інфраструктурою.

Хоча українська влада завжди підкреслювала свою прихильність західній ідеології та бажання інтегруватися із Заходом, вона сформувала «країну кентаврів» (голова звернена до Заходу, але не в змозі просуватися в бажаному напрямку через «соціалістичне копито». Основа), це «перехідне суспільство», статус якого стає все більш невизначеним з точки зору демократії та ринку. Під впливом різних рушійних сил політичного та економічного розвитку «соціальні організми» розвиваються у напрямі, протилежному спочатку заявленим очікуванням. Ностальгія за втраченим «соціальним порядком» посилилася на тлі розчарування громадськості дивом «Суспільство». демократична декларація.

У цьому контексті найважливішими характеристиками пострадянського перехідного стану та перших двох років інституційних змін є: (таблиця 1) [21]:

Риси національного етапу пострадянських трансформацій

<i>1991 - початок 1992 року</i>	<i>1994-1998 роки</i>
Орієнтація на ринкові механізми регулювання економіки	Орієнтація на державну підтримку виробничого сектору
Масова підтримка державної незалежності	Переважна підтримка реінтеграції
Комуністична партія втрачає масову підтримку	Комуністична партія - головна опозиційна сила та претендент на владу
Відповідальність за кризу покладається на комуністичний режим	Відповідальність покладається на демократично-обрану владу

Завдяки значній еволюції масової свідомості ці зміни стали можливими, а потім розвинулися до відмови від багатопартійності, що значно посилило позиції противників приватної власності на землю та приватної власності на підприємства. Кілька років вільного життя, поява класу власників і потужне «вивільнення» приватної економічної ініціативи, здається, допомагають поступовому виживанню комуністичних звичок і поглядів більшості людей. Проте, незважаючи на цей фактор, до демократичного табору було додано навіть кілька груп молоді з найменш поширеною комуністичною тенденцією, але це не призвело до розширення поля демократичних цінностей. Привид комунізму поступово виявив свої відмінні риси та досить важкі владні амбіції.

Однак і в цьому випадку українське суспільство уникнуло загрози «другого пришествя» комуністичного рятівника та агресивного соціального конфлікту. На нашу думку, це можна пояснити прийняттям суперечливої концепції «системної надцінності», яка, з одного боку, ґрунтується на тому, що системоутворюючі інститути в радянському суспільстві внаслідок реформ і реформ втратили свою легітимність. Розпад Радянського Союзу не втратив своєї традиційної легітимності. Люди з соціальними правилами, заснованими на ідеології національного патерналізму, великі підприємства захищають національну власність, соціалістичний добробут народу і привілеї правлячої верхівки, незмінність державного сектору в соціальній сфері-освіті, охороні здоров'я, науці, мистецтві. , секти та міжнаціональні відносини. З іншого боку,

нелегальна (тіньова) система радянського суспільства — тіньовий ринок («ліве» виробництво і спекуляція дефіцитом), хабарництво та корупція, організована злочинність, подвійні стандарти (розрив між державними та приватними моральними позиціями) — Трансформація в правову систему. Перехідне суспільство», а тому, що вони загалом вважають, що «правове беззаконня» не набуло належної легітимності. Тому люди не погоджуються з правилами формальної легалізації, але по суті «тінь» і визнають, що нова система є базовою системою суспільства Інфраструктура [21].

Відчувши надзвичайно низький моральний дух, недовіру та невдоволення своїм соціальним статусом, більшість громадян України перебувають у стані суперечності з інституційними утвореннями, легітимність чи легітимність яких не гарантується законом чи мораллю. Ця суперечність проявляється в тому, що маси погоджуються жити в такому інституційному просторі, в якому легітимність гарантується тим, що нова система юридично існує, а легітимність — зберігає традиційні наглядові функції і спирається на старі. резервування системи. Збережено соціальну інфраструктуру, старий соціальний статус і ролі. Так формується «інституційна надцінність» українського суспільства, заснована на згоді людей жити в інституційному просторі, де діють як старі, так і нові системи, що забезпечує суперечливе співіснування та стабільність усіх необхідних інституційних атрибутів для їхньої інтеграції. з суспільством.

Типовим прикладом подвійності системи є діяльність представників українського народу, більшість із яких є активними учасниками бізнесу, оскільки держава та бізнес-інституції склали «симбіотичні стосунки», використовуючи термін Р. Інглехарта. Майже всі інституційні структури опиняються в цих парних відносинах, надаючи українським громадянам можливість відчутти подвійне інституційне навантаження в кожному інституційному секторі та знайти атрибути легітимності та легітимності, необхідні для соціальної гармонії [21].

Співіснування двох соціальних структур забезпечує новий соціальний устрій, в якому найактивніші нові соціальні суб'єкти не намагатимуться

дестабілізувати суспільство, побоюючись відновлення комунізму, тоді як представники старого народного класу намагаються хоча б утримати частину їхні звичні соціальні ролі та статус. Тому більшість суспільств погоджуються прийняти таку соціальну ситуацію, в якій співіснують старі та нові соціальні системи, і гарантують, що вони мають суперечливий вплив на легітимність і легітимність існуючого соціального порядку.

Становлення цієї інституційної системи супроводжується значним погіршенням економічної ситуації в країні – зниженням ВВП, зростанням безробіття, зниженням рівня життя, що призводить до песимізму, незадоволеності життям, невизначеності майбутнього та зростання недовіри. уряд. Незважаючи на це, у суспільстві все ще зберігається певний ступінь стабільності, що дозволило владі провести ряд важливих політичних та економічних реформ для подальшого подолання соціально-економічної кризи: прийняття конституції, валютні реформи, масштабну приватизацію, що породило 1998р. Більшість підприємств стали приватними. Багато в чому завдяки другому президентству Кучми, яке заклало основу для початку економічного відновлення, бізнес-клас щиро зацікавлений. Розподіл субсидій та першочергових прав за рахунок державного бюджету. Природні ресурси.

Загалом парадокс десятирічного правління Кучми полягає в тому, що період економічного провалу з 1994 по 1999 рр. характеризувався політичною стабільністю, а другий економічно успішний другий президентський термін супроводжувався напруженою політикою. Потрясіння закінчилися ганебним чином. 12% зростання ВВП у комуністичному світі.

Ситуація не була іншою до 2004 року, коли рівень життя та соціальний добробут більшості населення значно покращився. Багато українців здобули певну свободу від щоденної важкої боротьби за виживання, а тому виявили живий інтерес до політичного конфлікту, пов'язаного з кінцем епохи Кучми, та необхідністю вибору наступника. Це провал подвійної системи, яка лише за умови вибору стратегічного маршруту країни та суспільства може розв'язати

суперечності, наділити поле розвитку легітимністю та легітимністю, що виключають один одного.

Події «помаранчевої революції», які переломили адміністративний «сценарій» президентських виборів в Україні в кінці 2004 року, привели до «перелому» більшості тенденцій розвитку масової свідомості. Одні тенденції поміняли спрямованість, інші – різко посилюлися. Значні зміни, які відбулися в суспільній свідомості під впливом революційних подій, пов'язаних з виборами Президента, дозволяли робити висновки про те, що в процесі демократичного розвитку України, настав перелом.

Тому в моніторинговому опитуванні на початку 2005 р. вперше було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості за рядом показників. По-перше, у сфері політики та моральної психології. Проте опитування, проведене одразу після парламентських виборів у квітні 2006 року, чітко показало, що демократичні принципи та погляди повернулися на початку 2004 року. У підсумку виходить, що суттєве покращення деяких показників є не що інше, як «порушення» — тимчасове підвищення демократичних настроїв.

Найбільш помітне зростання демократичних настроїв на початку 2005 року фіксувалося за такими показниками, як [21]:

- довіра до Президента, уряду, представницької влади;
- довіра до інституту багатопартійної системи, партій та партійних лідерів;
- усвідомлення власної політичної ефективності - впевненості в тому, що «прості» люди можуть впливати на політичні процеси, які відбуваються в країні;
- підвищення соціального оптимізму - очікувань та впевненості в тому, що ситуація в країні буде поліпшуватися.

Однак революційні очікування, надії та ілюзії не витримали постреволюційних реалій, які привели до відновлення застійних тенденцій та зворотних настроїв в українському суспільстві.

Етап трансформації суспільства, який настав після бурхливих подій «помаранчевої революції», далекий від завершення. Але революційний сплеск соціального оптимізму на початку 2005 року призвів до того, що в Україні вперше за всі роки незалежності кількість оптимістів вдвічі перевищувало число песимістів. Однак не минуло навіть і року, як тенденція переважання в країні соціального песимізму повернулася практично до колишнього рівня.

За рік кардинально змінилися настрої людей, пов'язані з думками про майбутнє України. Основною особливістю динаміки суспільних настроїв є істотне збільшення частки людей, які висловлюють негативні настрої, та зниження частки тих, хто відчуває позитивні почуття, коли думає про майбутнє України.

Так, наприклад, зменшилася питома вага людей, які відчують при думці про майбутнє України оптимізм, інтерес, упевненість, радість, задоволеність. Водночас, значно зросла кількість людей, у яких переважаючими почуттями стали тривога, розгубленість, безпорадність, страх, песимізм. Якщо до початку 2005 року в масових настроях переважав оптимізм, то до початку 2006 року домінуючим фоном суспільних настроїв виступала вже тривога. На тлі зростання песимістичних настроїв знизилися оптимістичні прогнози та очікування, які стосуються перспективи розвитку різних соціальних сфер життя в Україні.

Певною дестурбацією соціально-політичних процесів, які відбуваються в Україні, на жаль, виступив і масовий сплеск довіри населення до владних структур та конкретних політичних лідерів, що проявився в перші місяці після революції. В першу чергу, це стосується розчарування в Президентові, рівень довіри до якого, знизився на 20 %. Поряд із значним зниженням рівня довіри до Президента відбулося і різке зниження оцінки його діяльності.

Поряд зі зниженням довіри до Президента протягом 2005 року істотно знизилася і частка людей, які довіряють іншим владним структурам: уряду та Верховній Раді. І до сьогодні у ставленні населення до представницької і виконавчої влади, як це було і раніше (до «помаранчевої революції»), недовіра

знову переважає над довірою. Сплеск позитивного ставлення до інституту багатопартійності безпосередньо після «помаранчевої революції», обернувся подальшим зростанням негативних установок та зниженням позитивних.

В результаті внаслідок некомпетентного політичного управління позитивні зміни в процесі демократизації в Україні були зведені «нанівець», тобто повернулися до вихідного рівня початку 2004 року. В свою чергу, негативні зворотні тенденції, які фіксуються на протязі всіх років незалежності України (такі, наприклад, як наростання антиринкових настроїв, ослаблення західних геополітичних орієнтацій і т. п.), помітно посилилися.

Видно, що причини власних емоційних змін людей пов'язані насамперед із розчаруванням у лідерах «помаранчевої революції». Проте, на нашу думку, цей зсув у народній свідомості значною мірою можна пояснити не лише об'єктивними результатами конкретних політиків, а й тим, що в перші кілька місяців після революції соціальний оптимізм народу значною мірою є «залежним». Це супроводжувалося «фантастичним» (для соціологічного моніторингу) сплеском довіри до нових політичних лідерів, і насамперед до новообраного Президента України. Повну відповідальність за подальший розвиток та власний добробут несе новий уряд. Крім участі в революційній діяльності, рівень політичної та громадянської активності народу ще дуже низький. Не отримавши очікуваного «все і відразу», населення глибоко розчарувалося в новій владі.

Аналізуючи в цілому причини «в'янення» демократичних паростків масової свідомості, найпростіше все «списати» на розчарування в лідерах «помаранчевої революції», викликане їх нескінченними розбірками, поспішними політичними заявами і некомпетентними рішеннями. Однак, на наш погляд, коріння подібних масових настроїв лежить значно глибше та може обернутися негативними наслідками для подальшого розвитку демократії в Україні.

З моменту проголошення незалежності український народ змушений жити в умовах соціальної аномії, яка характеризується відсутністю цінностей та

соціальної інтеграційної регламентації в суспільстві, а без загального уявлення неможливе те, що є добре і що поганого "Це суспільство заохочується до роботи і карається. Стара система ціннісних норм, яка консолідувала тоталітарне суспільство, була зруйнована, а нова система цінностей, заснована на демократичних цінностях, так і не сформувалася. Ці умови давно спричинили понад 80 % населення України дуже ненормально. Мораль низька. Проте стан соціальної аномії не може робити те, що хоче. За цих умов суспільна свідомість шукає дорогоцінну «підтримку» в історичному минулому і шукає «Месію», який прийде і наведе «національний порядок». Таким месією в аномічному суспільстві може стати авторитарний лідер фашизоїдного штибу, або тоталітарний лідер із комуністичною риторикою, або архаїчно-традиціоналістський «духовний пастир» [21].

В Україні досі живі рани фашистських і комуністичних лідерів. Не тільки не відкрили в суспільстві нових існуючих демократичних цінностей, але й не відкрили існуючих базових законів, суспільна свідомість звернулася до традиціоналістського ціннісного фундаменту, що регулює суспільні відносини. Сила, атрибути та риторика, які інтуїція спонукає нові політичні сили приходити і йти, відповідають цінностям, які стають все більш важливими в суспільстві як основи моралі. Тому доволі дивно для політичних лідерів, які прагнуть інтегруватися в сучасні демократичні спільноти та традиціоналістської орієнтації: старовинний одяг і зачіски, молитва та богослужіння на найвищому державному рівні, спроби запровадити релігійну догму, владу в національну систему освіти. формування структури тощо.

Таким чином, парадокс «національних особливостей» розвитку демократії в Україні, на наш погляд, пояснюється тим, що демократична риторика як в устах населення, так і в устах нової влади, в значній мірі має прагматичний характер. Вона обумовлена більше надією на підтримку та допомогу з боку «заможного» Заходу, ніж реальним бажанням самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя.

Перш за все йдеться про такі демократичні цінності, як верховенство права та рівність всіх перед законом, повага до прав та інтересів кожного громадянина, свобода слова, відсутність дискримінації, соціальна солідарність, громадянська активність і т. д. Щоб дані цінності не були порожнім звуком, владна еліта насамперед сама повинна демонструвати відповідні зразки поведінки.

Консолідувати суспільство та розгорнути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень, могла б тільки першочергова та пильніша увага влади, до створення умов суворого контролю за виконанням прийнятих законів, а також демонстрація особистих зразків поведінки, які відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям.

Висновки до розділу 1

Існуючі теоретичні підходи не пропонують цілісної концепції політичних цінностей, яка пояснює їх психологічну природу та дозволяє вивчати різні аспекти їх існування.

Виходячи з цього, слід визнати той факт, що недостатньо розроблена методологія для практичного вивчення політичних цінностей на рівні окремих особистостей, соціальних груп та суспільства в цілому. Заповнення цієї теоретико-методологічної лакуни дозволило в підсумку сформулювати новий сегмент політико-психологічного знання – психологію політичних цінностей.

В даній концепції реалізований комплексний підхід до аналізу політичних цінностей з опорою на фундаментальні положення політичної та психологічної науки. Теоретичний потенціал концепції полягає в тому, що вона формує інтегративний погляд на політичні цінності, визначає їх структурно-функціональні та динамічні характеристики. Інструментальні можливості концепції виражаються в тому, що вона представляє різні дослідницькі ракурси, а її положення доступні для операціоналізації та емпіричної перевірки в рамках прикладних досліджень.

Методологія політико-психологічного аналізу політичних цінностей інтегрує теоретичні та інструментальні можливості соціології та психології для вивчення заявленої проблеми в предметному полі політичної науки. Вона орієнтована не тільки на отримання нового знання, але і водночас, на вирішення практичних політичних завдань по вивченню культурно-ідеологічного простору сучасної політики.

Розробка концептуально-методологічних підходів та проведення на їх основі емпіричних досліджень, мають сьогодні подвійну значущість.

По-перше, це дозволяє вирішувати прикладні (в нашому випадку – політичні) завдання та забезпечувати наукове обґрунтування прийняття політичних рішень.

По-друге, збільшення наукового знання, по суті, сьогодні є цінністю, яка в деякій мірі може перешкоджати тенденції, коли «орієнтація науки на "чистий прибуток, користь та прикладний результат", може привести до того, що вона перетвориться в діяльність, яка протистоїть сама собі».

Парадокс «національних особливостей» розвитку демократії в Україні, на наш погляд, пояснюється тим, що демократична риторика як в устах населення, так і в устах нової влади, в значній мірі має прагматичний характер. Вона обумовлена більше надією на підтримку та допомогу з боку «заможного» Заходу, ніж реальним бажанням самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя.

Перш за все йдеться про такі демократичні цінності, як верховенство права та рівність всіх перед законом, повага до прав та інтересів кожного громадянина, свобода слова, відсутність дискримінації, соціальна солідарність, громадянська активність і т. д. Щоб дані цінності не були порожнім звуком, владна еліта насамперед сама повинна демонструвати відповідні зразки поведінки.

Консолідувати суспільство та розгорнути вектор його розвитку в бік реальних демократичних перетворень, могла б тільки першочергова та пильніша увага влади, до створення умов суворого контролю за виконанням

прийнятих законів, а також демонстрація особистих зразків поведінки, які відповідають не архаїчним, а сучасним демократичним цінностям.

РОЗДІЛ 2

ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Сучасні політичні цінності в українському суспільстві

Роль цінностей у політичному процесі є фундаментальною і водночас несправедливо маргіналізованою. По-перше, хоча так званий «когнітивний напрям» у соціальній політології отримав глибокий розвиток, стратегія та тактика політичних учасників за умов сформованого конституційного механізму все ще є більш «правовою» пострадянською призмою.

З точки зору нової спадкової системи, очевидною рисою нинішньої української політичної системи. Існує два основних принципи цієї системи. Одне — не звертати увагу на виробництво «суспільного добробуту», а звертати увагу на егоїстичну поведінку ренти та «захоплення країни». По-друге, ключову роль відіграють відносини клієнт-спонсорство, відповідно до яких «під сонцем» визначається близькість до «спонсора» та обсяг доступних ресурсів.

Ще однією характеристикою української політичної системи є неефективність та ситуативність формально-правових механізмів. Зазвичай слабкість правової системи (відсутність збалансованої системи стримувань і противаг) є головним аргументом, що пояснює нинішню перемогу нової спадкової системи України.

Нині, після Революції Гідності, український режим продовжує діяти «спокійно» у звичних, далеких від демократії рамках. Відсутність радикальних політичних змін не тільки викликала хвилю суспільного розчарування, а й поставила питання: чому не змінилася політична система?

Однак важливо проаналізувати не тільки наслідки, а й причини. Оскільки цінності чи базові уподобання індивідів/громадян визначають логіку та результати функціонування політичної системи, то психологічна революція цінностей є неодмінною, але неіснуючою частиною процесу політичної модернізації України.

Ціннісна орієнтація є основою поведінки особистості. Індивідуальна поведінка, багаторазово повторювана в суспільстві, згодом стає певним видом стійкої поведінки і, нарешті, повністю стає системою. Це досить грубе пояснення нового інституціоналізму – важливого теоретичного напрямку в політичній науці, що вивчає вплив культурних переконань на політичні структури і навпаки.

Слід зазначити, що в найширшому сенсі цінністю є все, що має суб'єктивну цінність для індивіда. Наприклад, це не лише цінність свободи чи моральна цінність поваги до батьків. Взагалі кажучи, цінність — це будь-який мотивуючий фактор, який спонукає людей діяти таким чином, а не іншими способами.

Щодо реальності України, то можна навести такий приклад: якщо фізична особа володіє незаконно набутим майном чи капіталом, то очевидно, що чесний і прозорий суд для неї не має належної цінності, тобто існування таких інститутів є незначним. У своїй діяльності такі особи не лише мають мотивацію використовувати «обхід і незаконні схеми», а й захищають цей статус.

Результати дослідження «World Economic Freedom», проведеного Інститутом Фрейзера у 2017 році, наочно ілюструють цю кореляцію. За їх словами, на 26-му році пострадянського розвитку Україна показала один із найнижчих показників у сфері правового устрою та захисту прав власності. Керівники українських підприємств оцінили незалежність своїх судів у 2,1 бала (10-бальна шкала, 10 з яких є найвищою ефективністю стандарту оцінки), 2,74 бала – неупередженість судів, 3,38 бала – захист прав власності [35].

В Україні незаконний характер придбання майна систематично «підриває» цінність незалежних та прозорих судів, тобто зменшує формування відповідних інституцій (не лише на рівні державних службовців, а й у суспільстві в цілому).

Однак навіть у цьому прикладі теоретично ситуація не є глухим кутом. Якщо тільки тому, що вищенаведена кореляція протилежна: відсутність справедливої та справедливої судової інституції також зашкодить правам приватної власності. Таким чином можна сформулювати серію запитань, які можуть «сприяти» формуванню цінностей і першому, і другому в мотивації. Нині основні власники та чиновники вирішують цю проблему шляхом передачі свого майна у юрисдикцію, яка поважає закон та недоторканність вартості приватної власності. Проте, якщо немає приватної власності, вартість якої легалізована, а отже, захищена системою, то в принципі неможливо встановити певний ступінь розвиненої економіки та процвітання в країні. Це важливіше для всього українського суспільства.

Тобто створення в суспільстві інтерактивної системи, яка чітко визначає ефективність політичної системи, формується на основі конкретних стимулів (або широких цінностей), і ці стимули генеруються серед конкретних «учасників» суспільства. Тому велика кількість досліджень у галузі інституціоналізму показує, що «суб'єктивна модель» (ціннісна орієнтація), яка домінує в особистісному пізнанні, визначає політичний та економічний розвиток країни та її стагнацію. Зазвичай у країнах із низьким рівнем розвитку політичні еліти мають широкі можливості (така тенденція характерна для України), і вони зазвичай формують державно-політичні маршрути на перерозподіл, а не на виробництво матеріальних продуктів, утворюючи монополії, а не створюють конкурентну навколишнє середовище. Більше того, загалом кажучи, це допомагає розвивати обмеження, а не розширювати умови варіанту [35].

У нинішньому українському суспільстві можна сказати, що поширеність цінностей виживання відрізняється від цінностей самовираження, не передбачає відповідальності ні за що, крім власного життя, тому сприяє формуванню стереотипу. У соціальній і політичній сферах правлячий клас (або політична воля) до ефективного реформування політичної системи. Для таких цінностей характерні наступні прояви [35]:

1. Матеріалізм.

Донедавна влада намагалася пояснити той факт, що українці витрачають близько 50% своїх доходів на їжу, кажучи, що вони багато їдять. Харчування, решта - оплата комунальних послуг.

Тому, хоча Європа найбільше боїться глобального потепління та кібератак, найбільше українців турбує зростання цін (77%), невиплата зарплат і пенсій (62%), безробіття (60%). Варто зазначити, що хоча страх перед зростанням цін займає перше місце в усіх регіонах, жителі сходу (86,5%) вказують на цей фактор більше, ніж жителі заходу (66%), що свідчить про те, що західний регіон просунувся далі після позик постматеріалістичних цінностей.

Окрім матеріальної цінності економічного добробуту, для українців важливі й вимоги безпеки, пов'язані з фізичною незахищеністю. Занепокоєння про безпеку спонукатиме громадян шукати захисту, сподіваючись на сильне керівництво, сувору державну та групову дисципліну.

«Матеріалістична свідомість» більшості українців потребує так званих «харизматичних екстремістів», які використовують тривоги та загрози внутрішніх і зовнішніх ворогів. Наприклад, з цієї точки зору партія «За життя» успішно задовольнила вимоги масових українських виборців щодо назви (на все життя, а фактично на виживання), яких навряд чи цікавить партія тварин тощо (це працює в Нідерландах).

2. Громадянська та політична пасивність та безвідповідальність.

Незважаючи на розвиток та зростання українського громадянського суспільства

за останні кілька років, українці все ще сподіваються, що все вирішиться «зверху вниз» без їхньої участі.

Загалом українці мають надзвичайно низький інтерес до політичного поля. Таким чином, 60% громадян України мало або зовсім не цікавляться політикою, а 33% – досить зацікавлені, лише 5% – дуже цікавляться цією сферою. Натомість у Німеччині та Нідерландах рівень суспільного інтересу до політики становить 62% та 65% відповідно.

Щодо вікової структури, то лише 24% громадян України, які цікавляться політикою, – молоді люди, а 50% – громадяни старше 59 років.

Рівень громадянської та політичної участі подібний. Тому переважна більшість (96%) українців не представляли команду або самостійно вносили будь-які пропозиції владі щодо вдосконалення системи управління. При цьому лише третина громадян вважають, що їхня особиста участь необхідна для покращення ситуації в країні, 47% громадян вважають, що їхня участь не матиме жодного впливу.

Такі дані чітко показують, що українці схильні зосередитися на основних базових потребах і щодня заробляти гроші на виживання. Очевидно, що в цьому випадку політична реформа та соціальний запит взагалі не потрібні.

3. «Обмежена мораль». Відсутність довіри в суспільстві може призвести до явища, що «критерії» совісті та чесної поведінки зазвичай обмежуються «сусідами» або, у випадку України, мережами «вибору» (родичів, друзів, довірених колег)). За межами цієї маленької мережі опортуністична й егоїстична поведінка вважається природною та морально прийнятною. У цьому різниця між українським і західним суспільством. У західному суспільстві абстрактні правила гарної поведінки («широка мораль») застосовуються до всіх соціальних ситуацій, а не лише між сім'єю та друзями.

Подібна культурна особливість, яку американський політолог Едвард Бенфілд назвав «аморальною сім'єю», існувала, наприклад, у південній Італії в 1970-х роках, де не було середнього класу і орієнтувалася на ринкові відносини. До сьогодні в регіоні зберігаються ієрархічні відносини «клієнт-клієнт».

Низька соціальна довіра є поширеною тенденцією в країнах Центральної та Східної Європи. Так, лише 28% українців вважають, що більшості людей можна довіряти, а 54% сказали, що не варто бути занадто відкритими до інших. Найвищу соціальну довіру має Естонія (39% вважають, що більшості людей можна довіряти), а найнижчу – Боснія і Герцеговина (лише 6% погоджуються довіряти більшості людей).

4. Консерватизм. На протипагу секуляризму сучасного самовираження цінностей, високий ступінь релігійних переконань є ще однією характеристикою традиційних цінностей виживання.

Сучасне українське суспільство дуже релігійне. Церква зберігає лідируючі позиції соціального інституту, якому українці довіряють більше, ніж інші країни та громадські інституції. Наприклад, 64,4% громадян вважають церкву соціальним інститутом. Однак у зв'язку з активізацією волонтерського руху українці все ще виявляють найбільшу довіру до волонтерських організацій (66,7%), що ще раз свідчить про те, що українці відбулися певних змін на шляху до ціннісного усвідомлення власної гідності.

Проте консервативні погляди більшості українців суттєво вплинули на ставлення до постматеріалістичних цінностей, пов'язаних із гендером та сексуальністю. Тому 83% українців вважають гомосексуалізм морально неприйнятним. Найменш консервативні в цьому плані країни Центральної та Східної Європи – Греція (51%), а найбільш консервативні – Вірменія (98%).

Проте з точки зору традиційних поглядів на роль жінки в суспільстві українці продемонстрували певну «свободу від патріархальних стереотипів»: менше половини громадян (41%) повністю чи справедливо погоджуються з тим, що дружини завжди повинні слухатися свого чоловіка.

Тому лише тоді, коли є відповідні соціальні потреби, тобто «інтереси» суспільства, і коли першочерговими потребами громадян є потреби у забезпеченні прав і свобод громадян, можна сформувавши ефективну та оперативну демократію. . Тому від якості та ефективності соціально-політичних реформ залежать зміни ціннісних та культурних полів, зміна ціннісних

парадигм – важливий і необхідний процес на шляху до української політичної модернізації.

На цьому етапі характерною ознакою процесу політичної модернізації України є не лише відсутність політичної волі урядовців, а й домінуючих цінностей виживання більшості українців, тому вони ґрунтуються на потребах та інтересах нижчого рівня. -рівень і необхідність проведення соціально-політичних реформ.

Такі цінності у поєднанні з відсутністю політичної волі правлячої групи призвели до збереження існуючого політичного порядку та серйозно спотворили будь-які спроби його модернізації.

Тому успішно здійснити духовну революцію можна лише тоді, коли цілеспрямовано і системно опрацьовуються цінності на всіх рівнях політичної системи.

Лише через послаблення неформальних обмежень культурних звичаїв і форм цінностей виживання та створення умов для взаємного ототожнення європейських політичних систем і народних цінностей Україна матиме перспективу еволюціонувати у функціональну демократію. Політична система.

Тому відсутність культури довіри гальмує здатність громадян спілкуватися один з одним в економічній та політичній сферах, катастрофічно підвищить витрати, знизить ефективність виробництва та обміну, призведе до суперечностей на основі мовних і культурних особливостей.

У зв'язку з цим необхідно консолідувати соціальні сектори, налагодити регулярну двосторонню комунікацію суспільства та держави, запровадити ефективну інформаційну політику для створення масової української культури відкритого суспільства, яка є «широкою», а не «обмеженою мораллю». Роз'яснювати та заохочувати громадян до активної участі в політичному житті.

Досвід західних країн показує, що лише опори на державні інвестиції та підтримку малого та середнього підприємництва недостатньо для вирішення проблем розвитку економічно бідних територій, а також не може повністю вирішити першопричини проблем. Що ще важливіше, це забезпечити створення

умов для відкритої конкуренції, захисту та недоторканності приватної власності, що сприятиме розвитку «антиофшорних» цінностей прозорості транзакцій, а також довіри до розвитку міжособистісного суспільства. в загальному.

Особливо важливими є інвестиції в якісну освіту, яка відповідає сучасним стандартам. Збільшення та накопичення регіонального соціального капіталу, а також підвищення рівня політичних можливостей мають стати одним із пріоритетних напрямів національної стратегії освіти. Важливе місце в засобах досягнення цієї мети мають посідати громадянська освіта шкільного віку та навчання демократичним цінностям, а також створення соціального середовища, що втілює ці цінності.

2.2. Специфіка політичних цінностей сучасної української еліти

Застосування теорії еліт до українських реалій дає зовні парадоксальну картину: правлячий клас / еліта представлена симбіозом олігархів та державно-бюрократичної системи, контреліта – компрадорами, які діють у зв'язці із зовнішніми бенефіціарами, анти-еліта – «людьми модерну».

Однак, все стає на свої місця, якщо ми визнаємо той факт, що в Україні встановилася неофеодальна суспільно-політична формація як наслідок того, що разом з соціалізмом український правлячий клас позбувся і модерну.

Перш за все, необхідно уточнити, що цілий ряд ознак, притаманних сучасному західному суспільству, не визначає суспільно-політичну формацію, стали в Україні як капіталістичну. Простіше кажучи, деякі ознаки капіталізму, які виглядають, як іманентні, не є такими, у всякому разі – в українських умовах.

Наприклад, той рівень сучасного науково-технічного прогресу (НТП), благами якого практично нарівні з Заходом користуються українці, є наслідком не капіталістичного суспільно-політичного устрою, який встановився в Україні, а глобалізації.

Зрозуміло, НТП на Заході – прямий наслідок капіталізму, а, точніше, найважливішої властивості капіталу - його інвестиційної та інноваційної складових. На Україні ж досить високий рівень НТП ніяк не відображає, а, тим більше – не визначає пануючу суспільно-економічну формацію.

Також не є ознаками капіталістичного устрою в Україні ні абсолютне переважання приватної власності, ні перебування українських олігархів в «списках Forbes» поруч з «безсумнівними капіталістами» Заходу, ні визнання української економіки ринковою як західними економістами, так і міжнародними інституціями, включаючи МВФ [20].

В даному випадку ми просто стикаємося з типовою смисловий пасткою: описуючи ситуацію в Україні соціально-економічну систему в термінах капіталізму та ринкових відносин, ми, зрозуміло, приходимо до висновку, що вона – капіталістична.

Головне ж властивість – призначення капіталу полягає в створенні доданої вартості та отриманні прибутку. Але якщо ми акуратно віднімемо всі бонуси та преференції, гарантовані бізнесу українських олігархів законодавчими, підзаконними та регуляторними актами, всі прямі і непрямі субсидії з державного та місцевих бюджетів, всі «правильні» рішення судів та ангажованість правоохоронної системи в цілому, то розкриється досить показова картина [20]:

- по-перше, в чистому вигляді, бізнес-діяльність українських олігархів є не інтегрально-неприбутковою, а глибоко-збитковою;
- по-друге, ця бізнес-діяльність *de facto* не створює додану вартість, а послідовно знищує частину вартості сировини, оборотного капіталу та робочої сили, які в свою чергу, беруть участь в процесі виробництва.

Виходячи з цього, активи, які знаходяться в розпорядженні українських олігархів, не є капіталом, а самі вітчизняні олігархи не є капіталістами. В крайньому випадку можна говорити про «псевдо-капітал» та «псевдо-капіталістів», але застосовувати до них критерії успішності та ефективності з точки зору капіталістичної системи – абсолютно некоректно!

У першому наближенні, українські (як і всі пострадянські) олігархи є групою осіб, які перерозподіляють створену іншими додану вартість в свою користь.

Ядро українського правлячого класу сформувалося в період розвалу Радянського Союзу з частини державно-бюрократичного апарату, «червоних директорів» та адаптувалися до нових реалій «підприємців» початку 90-х років.

Поява незалежної України запустила два основні тренди: вихід зі складу СРСР стимулював «облаштування території», а розрив з соціалістичною системою – вбудовування в міжнародний поділ праці в рамках капіталістичної системи. І далеко не відразу стало очевидним, що ці тренди в значній мірі антагоністичні: в будь-якому випадку був потрібен високий рівень державного менеджменту, щоб їх поєднати.

Відсутність необхідних знань / вміння / досвіду в сукупності з захопленням «облаштуванням території» призвело до того, що українська економіка практично не зуміла вбудуватися в міжнародний поділ праці своїми галузями з високими рівнями переділу / доданої вартості.

Так, з кожним роком структура українського експорту ставала все більш сировинною (в 2020-му році частка АПК в українському експорті досягла 45 %, чорних металів та виробів з них – 17,5%, мінеральних продуктів – 10,5 %; частка експорту високотехнологічної продукції не досягає 10 %).

Починаючи з початку 90-х років, основою функцією державно-бюрократичного апарату стало «облаштування території».

«Червоні директори» зайнялися «облаштуванням» в нових умовах своїх суб'єктів господарювання, іноді виходячи на масштаб галузей; частина підприємців була включена в процеси «облаштування території» та «облаштування суб'єктів господарювання» в якості механізмів перерозподілу суспільних (бюджетних) коштів та суспільної власності в приватні руки [20].

В результаті цих процесів сформувався правлячий клас у вигляді симбіозу державно-бюрократичного апарату та олігархів. І тут важливо

відзначити, що незважаючи на зовнішню парадоксальність, саме другі є «молодшими партнерами» перших, а не навпаки.

Українські олігархи є ключовим елементом перерозподілу бюджетних коштів на користь державно-бюрократичного апарату: в масштабі макроекономіки мова йде про перерозподіл доданої вартості, створеному всією громадою на користь невеликої групи осіб.

Прошарок «червоних директорів» поступово зникла в ході приватизації за непотрібністю (як зайвий елемент в системі), лише у вкрай незначному ступені поповнивши ряди олігархів.

У цій системі немає місця великому капіталу (а, відповідно – капіталізму) в його буквальному значенні, як самозростаючої вартості, яка використовує інвестиції (капіталовкладення) та інновації (нові сфери застосування капіталу).

У підсумку в країні склалася переважно (інакше кажучи, українську соціально-економічну систему можна охарактеризувати як багатоскладену при домінуванні неофеодального укладу) неофеодальна система, як результат того, що разом з соціалізмом український правлячий клас відмовився і від модерну. Очевидно, що парадоксальна розвилка між капіталізмом та неофеодалізмом виникла не тільки в Україні, але і на всьому пострадянському просторі в силу розвалу соціалістичної системи (існує думка, що *de facto* в екс-СРСР встановилася система «державного капіталізму», але з точки зору питань, які розглядаються у взаємовідносинах громадян та власності, це абсолютно не принципово).

Перерозподіл раніше «загальнонародної» / державної власності між громадянами могло піти як по капіталістичному, так і по неофеодальному шляху: в першому випадку власність і / або активи перетворюються в капітал, у другому – в багатство [20].

Примноження капіталу пов'язане, в першу чергу з інвестиціями та інноваціями, та спирається на економічні знання і те, що називається «дух підприємництва».

В основі примноження багатства лежать привілеї, які ми спрощено називаємо «близькістю до влади», яка в свою чергу, визначається особистою лояльністю. На відміну від класичного феодалізму, де об'єктом лояльності є суверен / сюзерен, при неофеодалізмі таким об'єктом виступає державно-бюрократичний апарат, який часто уособлюється окремими чиновниками.

Нинішні українські олігархи – це великі власники, які пройшли «штучний відбір» вітчизняної державно-бюрократичної системи і довели свою здатність з нею взаємодіяти, як ключовий елемент особистого збагачення за рахунок державного бюджету.

І якщо успішний капіталіст – це людина, яка є експертом та знавцем природи капіталу, включаючи розуміння численних специфічних сфер сучасного менеджменту і маркетингу, то успішний український олігарх є експертом та знавцем природи української влади і людської натури чиновників, які приймають ключові для нього рішення.

Відсутність *de facto* в країні великого капіталу і, відповідно, великих капіталістів, робить необхідним переглянути ще 3 «капіталістичних стереотипи», які не можна застосувати до української соціально-економічної формації [20].

1. «Ефективний власник». Передбачається, що в умовах ринкової конкуренції власником капіталу стає той, хто вміє найбільш ефективно вилучати з нього прибуток та додану вартість. В іншому випадку цей капітал (підприємство, фірму, фінансова установа і т.п.) чекає загибель (банкрутство).

В українській неофеодальній системі «ефективним» вважається власник, який зуміє залучити до фінансування свого активу, якомога більше бюджетних коштів та забезпечити йому якомога більше пільг і преференцій через прийняття відповідних рішень органами влади. І саме під контроль таких «власників» прагне передавати активи державно-бюрократична еліта.

2. «Українська системна корупція створює капіталістичну / ринкову систему». Тут ми знову стаємо заручниками обраної термінології. Те, що в рамках капіталістичного устрою ми цілком справедливо називаємо корупцією,

є невід'ємною частиною неофеодалізму. Тобто, дані de jure кримінальні діяння є не просто складовою частиною, а de facto невід'ємним економічним базисом сформованої системи.

Саме в силу цього і системна, і побутова корупція поки невикорінні в Україні в принципі, незалежно від удосконалення законодавства та створення «незалежних» антикорупційних органів.

Тут важливо в черговий раз відзначити, що при капіталізмі кінцевою метою корупції є отримання додаткової доданої вартості, тобто примноження капіталу. Можна сказати, що корупція є несправедливим та незаконним способом підвищення ефективності наявного капіталу. При цьому повне (точніше – майже повне) викорінення корупції робить систему більш ефективною та дозволяє посилити її соціальну складову, про що свідчить досвід країн Північної Європи, а також Нової Зеландії.

В рамках же неофеодальної системи, зв'язки, які за аналогією іменовані корупційними, є її невід'ємною складовою та являють собою форму феодальної ренти – плату неофеодальній державно-бюрократичній системі за отримані «в годування» окремі базові підприємства, цілі галузі / сфери економіки, іноді – території.

Важливо відзначити, що в неофеодальній системі у зв'язку з de facto відсутністю капіталу, практично стерто межу між примноженням багатства в сфері державної служби та приватного бізнесу. Саме тому окремим кланам / групам в різний час «в годування» передавалися, як деякі митні пункти, так і вся митна служба в цілому (в цьому ж списку – податкова служба, фінансова система, Нацбанк, охорону здоров'я і т.д.).

3. «Ринкове / капіталістичне» законодавство, яке діє в Україні, встановлює рамки капіталістичної соціально-економічної формації. Справа в тому, що формально «капіталістичне» законодавство з «феодальними» нюансами в законах, підзаконних актах та практиці правозастосування, породжують неофеодальні відносини.

Одним із наслідків *de facto* неофеодальних відносин в *de jure* капіталістичній системі є особливий характер соціальних ліфтів.

Спрощуючи, можна стверджувати, що соціальні ліфти – найважливіший елемент соціальної інфраструктури – при феодализмі формують в першу чергу привілеї, які дають доступ до того чи іншого рівня багатства. Доступ до привілеїв можна отримати через походження і / або лояльність, при цьому лояльність по відношенню до «розподільника» привілеїв обов'язкове в будь-якому випадку.

При капіталістичному ж соціально-економічному устрої, соціальні ліфти формуються через освіту і / або здатність ефективно управляти капіталом, при цьому ефективність використання капіталу – обов'язкова. Зрозуміло, походження також має важливе значення, але вже опосередковано – як трамплін до більш якісної освіти.

Неофеодальна суспільно-політична формація, яка склалася в Україні, цілком органічно накладається на домінування феодального дискурсу (або феодального коду) на рівні «колективного несвідомого». Тобто, «середній українець» і мислить, і описує реальність переважно в термінах неофеодализму.

Українська ж контреліта, в повній відповідності з теорією еліт, бореться за доступ до ресурсу, яким на сьогодні володіє правлячий клас. А цим ресурсом, як було вже зазначено вище, є феодальна рента. Таким чином, контреліта не ставить собі за мету руйнування сформованої в Україні неофеодальної соціально-економічної системи, заснованої на перерозподілі створюваного суспільного продукту на користь вузького кола осіб. Мета української контреліти – перенаправити цю ренту на користь зовнішніх бенефіціарів, які представляють «колективний Захід» [20].

Українська контреліта носить яскраво виражений компраторський характер і на сьогодні, крім широкого представництва в уряді та парламенті, вона *de jure* контролює наглядові ради державних корпорацій, *de facto* виводячи їх з-під контролю держави та перенаправляючи непрозорим для українського суспільства чином, значну частину доходів (не вживаємо термін «прибуток»),

який характерний для капіталістичної соціально-економічної системи, тому як контреліта не претендує на зламвання сформованого неофеодального укладу) іноземним бенефіціарам.

Українська контреліта, на протипагу правлячому класу, прагне до зменшення ролі держави, лібералізації / дерегуляції економіки. Це пов'язано з тим, що контреліта бере під контроль інфраструктуру країни – сферу, в якій національні корпорації є природними монополістами. І державне регулювання – перешкода на шляху встановлення монополю високих цін. Тобто, замість корупційних схем справляння феодальної ренти через пільги, преференції і т.п., які застосовуються правлячим класом, компрадорська контреліта використовує своє монополюне становище в сфері інфраструктури для перерозподілу суспільного продукту на користь невеликої кількості зарубіжних бенефіціарів.

В рамках такого протистояння зрозуміла роль антикорупційних органів (Національне Антикорупційне Бюро – Національна Антикорупційна Прокуратура – Вищий Антикорупційний Суд), створення яких в свою чергу, було буквально нав'язано Петру Порошенку разом з їх «недоторканим» керівництвом: мінімізувати отримання феодальної ренти правлячим класом та перенаправити її під контроль компрадорської контреліти, яка виступає в якості операторів зовнішніх бенефіціарів.

Найбільш наочний приклад – НАК «Нафтогаз», хоча подібного роду схеми приміряються, і до «Укрпошти» (активно лобіюється передача останньої функцій банку з подальшою приватизацією). З інших яскравих «кейсів» – приватизація «Укрспирту» пройшла за правилами (і в інтересах) неофеодальної еліти, а за контроль над ДП «Укрзалізниця» йде жорстка боротьба між неофеодальною елітою та компрадорською контрелітою [20].

Схема дзеркальна – якщо олігархи є механізмом для перерозподілу створеної в Україні доданої вартості на користь верхівки державно-бюрократичного апарату, то компрадори виступають в ролі механізму для такого ж перерозподілу на користь представників іноземних державно-

бюрократичних апаратів, здатних забезпечити в Україні політичний «дах» для діяльності компрадорської контреліти.

Як нюанс можна відзначити, що якщо в разі правлячого класу можна говорити про партнерські відносини чиновників та олігархів в процесах перерозподілу, то щодо контреліти мова йде всього лише про зарплати (хоча і про високі і надвисокі) для компрадорів, якими їх забезпечують іноземні бенефіціари за рахунок українського бюджету.

Протиріччя між українською елітою та контрелітою часто вступають в гостру фазу, наприклад, там, де олігархи любіють пільги та преференції, компрадори наполягають на монопольно-високих цінах. В даній ситуації, частина державно-бюрократичного апарату починає кидатися між внутрішніми та зовнішніми «сюзеренами».

Тут, до речі, проявляється одна важлива відмінність класичного феодалізму епохи «високого середньовіччя» від сучасного пострадянського неофеодалізму: сьогодні не завжди очевидний «сюзерен». Більш того, поряд з можливістю переходу від одного «сюзерена» до іншого, не є рідкістю так званої ситуації «слуги двох панів».

Однак, головна суперечність еліти та контреліти полягає в ставленні до державно-бюрократичного апарату: «проект Україна», який просуває українська контреліта, передбачає радикальне скорочення функцій державно-бюрократичного апарату і, як наслідок – його настільки ж радикальне скорочення.

В той же час, у контреліти відсутній проект повернення України в модерн та подолання неофеодального коду. Їх завдання – перебудова існуючої неофеодальної системи під зовнішніх сюзеренів.

Сьогодні контреліта дуже глибоко проникла в правлячий клас, будучи його невід'ємною частиною. Але головним соціальним ліфтом для представників контреліти є в першу чергу не електоральні процеси, а НКО та інші структури «громадянського суспільства», які фінансуються з-за кордону бенефіціарами компрадорського способу перерозподілу суспільного продукту.

Натомість, анти-елітою в Україні виступають «люди модерну», для яких неприйнятна ситуація в країні із неофеодальною системою. Як і «годиться» анти-еліті, у них немає власного проекту розвитку країни.

Українська анти-еліта мислить категоріями модерну та капіталізму (незалежно від свого ставлення до даної суспільно-політичної формації): прогрес / розвиток, додана / додаткова вартість, інвестиції, інновації тощо).

Анти-еліта вважає корупцію спотворенням ринкових відносин та закликає до законодавчої боротьби з нею. Також ці люди вірять в можливість створення сприятливого інвестиційного клімату в країні, хоча в системі, в якій, відсутній *de facto* великий капітал, серйозні капіталовкладення / інвестиції, неможливі за визначенням.

Картина світу представників анти-еліти цілком відповідає мейнстріму «колективного Заходу», але виявляється неадекватною в українських реаліях.

Вони усвідомлюють деградацію державних інститутів, економіки та суспільства, але не можуть сформулювати кінцеву мету своєї боротьби з владою.

Замість цілей українська анти-еліта відтворює якісь побажання, засновані переважно на стереотипах – зробити «як у США», «як в Швеції», «як в Польщі», «як в Китаї», «як в Німеччині», «як в Чилі за Піночети», «як в Гонконзі», «як на Заході» тощо. При цьому таке побажання зазвичай стосується одного-єдиного елемента економічної системи (соціального, фіскального, антикорупційного, стимулюючого і т.п.), без розгляду його взаємозв'язків з іншими елементами соціально-економічного укладу країни, який приводиться в якості зразка.

Таким чином, можна констатувати, що всі економічні програми представників анти-еліти зводяться до формули-оксиморону: «податки – знизити, бюджетні витрати – збільшити!»

Відтак, маємо справу з пасивонарними людьми, які бунтують проти існуючої системи, яка обмежує можливості реалізації їх потенціалу, але водночас, вони не здатні створити іншу систему. В даному випадку – проти

системи, яка перерозподіляє створений українським суспільством (і ними – в тому числі) суспільний продукт.

Висновки до розділу 2

На цьому етапі характерним для процесу політичної модернізації України є не лише відсутність політичної волі урядовців, а й домінуючих цінностей виживання більшості українців, тому вони ґрунтуються на потребах та інтересах нижчого рівня. -рівень і необхідність проведення соціально-політичних реформ.

Такі цінності у поєднанні з відсутністю політичної волі правлячої групи призвели до збереження існуючого політичного порядку та серйозно спотворили будь-які спроби його модернізації.

Тому успішно здійснити духовну революцію можна лише тоді, коли всі рівні політичної системи мають ціль і системні цінності праці.

Лише через послаблення неформальних обмежень культурних звичаїв та цінностей виживання та створення умов для взаємної ідентифікації європейських політичних систем і народних цінностей Україна матиме перспективу еволюціонувати у функціональну демократію. Політична система.

Відсутність культури довіри гальмує здатність громадян спілкуватися один з одним в економічній та політичній сферах, катастрофічно підвищить витрати, знизить ефективність виробництва та обміну, призведе до суперечностей на основі мовних і культурних особливостей.

У зв'язку з цим необхідно консолідувати соціальний сектор, налагодити регулярну двосторонню комунікацію суспільства та держави, впроваджувати ефективну інформаційну політику для створення масової української культури відкритого суспільства, яка є «універсальною», а не «обмеженою мораллю». Роз'яснювати та заохочувати громадян до активної участі в політичному житті.

Досвід західних країн показує, що лише покладатися на державні інвестиції та підтримку малого та середнього підприємництва недостатньо для вирішення проблем розвитку економічно бідних територій, а також не може

повністю вирішити першопричини проблем. Що ще важливіше, це забезпечення відкритої конкуренції, захисту та недоторканності приватної власності, що сприятиме розвитку «антиофшорної» цінності трансакційної прозорості, а також розвитку довірливої міжособистісної та соціальної взаємодії загалом.

Особливо важливими є інвестиції в якісну освіту, яка відповідає сучасним стандартам. Збільшення та накопичення регіонального соціального капіталу, а також підвищення рівня політичних можливостей мають стати одним із пріоритетних напрямів національної стратегії освіти. Громадянській освіті зі шкільного віку та навчанню демократичним цінностям, а також створенню соціального середовища, яке втілює ці цінності, теж має бути відведено ключове місце серед інструментів для досягнення даної мети.

Досвід західних країн показує, що лише покладатися на державні інвестиції та підтримку малого та середнього підприємництва недостатньо для вирішення проблем розвитку економічно бідних територій, а також не може повністю вирішити першопричини проблем. Що ще важливіше, забезпечення відкритої конкуренції, захисту та недоторканності приватної власності сприятиме «антиофшорній» цінності трансакційної прозорості та загальному розвитку довіреної міжособистісної та соціальної взаємодії.

Особливо важливо інвестувати в якісну освіту, яка відповідає сучасним стандартам. Збільшення та накопичення регіонального соціального капіталу та підвищення рівня політичних можливостей мають стати одним із пріоритетів національної стратегії освіти.

Анти-еліта вважає корупцію спотворенням ринкових відносин та закликає до законодавчої боротьби з нею. Також ці люди вірять в можливість створення сприятливого інвестиційного клімату в країні, хоча в системі, в якій, відсутній *de facto* великий капітал, серйозні капіталовкладення / інвестиції, неможливі за визначенням.

Таким чином, можна констатувати, що всі економічні програми представників анти-еліти зводяться до формули-оксиморону: «податки – знизити, бюджетні витрати – збільшити!»

Відтак, маємо справу з пасивонарними людьми, які бунтують проти існуючої системи, яка обмежує можливості реалізації їх потенціалу, але водночас, вони не здатні створити іншу систему. В даному випадку – проти системи, яка перерозподіляє створений українським суспільством (і ними – в тому числі) суспільний продукт.

ВИСНОВКИ

Існуючі теоретичні підходи не пропонують цілісної концепції політичних цінностей, яка пояснює їх психологічну природу та дозволяє вивчати різні аспекти їх існування.

Виходячи з цього, слід визнати той факт, що недостатньо розроблена методологія для практичного вивчення політичних цінностей на рівні окремих особистостей, соціальних груп та суспільства в цілому. Заповнення цієї теоретико-методологічної лакуни дозволило в підсумку сформуванню новий сегмент політико-психологічного знання – психологію політичних цінностей.

В даній концепції реалізований комплексний підхід до аналізу політичних цінностей з опорою на фундаментальні положення політичної та психологічної науки. Теоретичний потенціал концепції полягає в тому, що вона формує інтегративний погляд на політичні цінності, визначає їх структурно-функціональні та динамічні характеристики. Інструментальні можливості концепції виражаються в тому, що вона представляє різні дослідницькі ракурси, а її положення доступні для операціоналізації та емпіричної перевірки в рамках прикладних досліджень.

Методологія політико-психологічного аналізу політичних цінностей інтегрує теоретичні та інструментальні можливості соціології та психології для вивчення заявленої проблеми в предметному полі політичної науки. Вона орієнтована не тільки на отримання нового знання, але і водночас, на вирішення практичних політичних завдань по вивченню культурно-ідеологічного простору сучасної політики.

Розробка концептуально-методологічних підходів та проведення на їх основі емпіричних досліджень, мають сьогодні подвійну значущість.

По-перше, це дозволяє вирішувати прикладні (в нашому випадку – політичні) завдання та забезпечувати наукове обґрунтування прийняття політичних рішень.

По-друге, збільшення наукового знання, по суті, сьогодні є цінністю, яка в деякій мірі може перешкоджати тенденції, коли «орієнтація науки на "чистий

прибуток, користь та прикладний результат", може привести до того, що вона перетвориться в діяльність, яка протистоїть сама собі».

Досвід західних країн показує, що лише опори на державні інвестиції та підтримку малого та середнього підприємництва недостатньо для вирішення проблем розвитку економічно бідних територій, а також не може повністю вирішити першопричини проблем. Що ще важливіше, забезпечення відкритої конкуренції, захисту та недоторканності приватної власності допоможе реалізувати загальний розвиток «антиофшорної» цінності прозорості транзакцій та надійної міжособистісної та соціальної взаємодії.

Особливо важливо інвестувати в якісну освіту, яка відповідає сучасним стандартам. Збільшення та накопичення регіонального соціального капіталу та підвищення рівня політичних можливостей мають стати одним із пріоритетів національної стратегії освіти.

Для консолідації суспільства та розширення його механізму розвитку для переходу до справжньої демократії лише первинна і пильніша увага влади може створити умови для жорсткого контролю за виконанням закону та прояву застарілих, але сучасних демократичних цінностей.

На цьому етапі характерним для процесу політичної модернізації України є не лише відсутність політичної волі урядовців, а й домінуючих цінностей виживання більшості українців, тому вони ґрунтуються на потребах та інтересах нижчого рівня. -рівень і необхідність проведення соціально-політичних реформ.

Такі цінності у поєднанні з відсутністю політичної волі правлячої групи призвели до збереження існуючого політичного порядку та серйозно спотворили будь-які спроби його модернізації.

З метою консолідації суспільства та розширення механізму його розвитку для переходу до справжньої демократії лише перша й пильна увага влади може створити умови для жорсткого контролю за верховенством права та вираження застарілих, але сучасних демократичних цінностей.

На цьому етапі український процес політичної модернізації характеризується не лише відсутністю політичної волі урядовців, а й тим, що цінності виживання більшості українців є домінуючими, тому вони базуються на потребах та інтересах нижчого рівня. Рівень і необхідність соціально-політичних реформ.

Ця цінність у поєднанні з відсутністю політичної волі правлячої групи призвела до збереження існуючого політичного порядку та серйозно спотворила будь-які спроби його модернізації.

З метою консолідації суспільства та розширення механізму його розвитку для переходу до справжньої демократії лише влада приділятиме пильну увагу перш за все створенню умов для жорсткого контролю верховенства права та вираження застарілих, але сучасних демократичних цінностей.

На даному етапі український процес політичної модернізації характеризується не лише відсутністю політичної волі урядовців, а й домінуючими цінностями виживання більшості українців, тому вони базуються на потребах та інтересах нижчого рівня. Рівень і потреби соціально-політичних реформ.

Такі цінності у поєднанні з відсутністю політичної волі правлячої групи призвели до збереження існуючого політичного порядку та серйозно спотворили будь-які спроби його модернізації.

Особливо важливе місце повинні займати інвестиції в якісну, яка відповідає сучасним стандартам, освіту. Нарощування та накопичення соціального капіталу в регіонах, а також підвищення рівня політичної компетентності повинні стати одними з пріоритетних напрямків в рамках освітньої стратегії держави. Громадянській освіті зі шкільного віку та навчання демократичним цінностям, а також створенню соціального середовища, яке втілює ці цінності, теж має бути відведено ключове місце серед інструментів для досягнення даної мети.

Сьогодні контреліта дуже глибоко проникла в правлячий клас, будучи його невід'ємною частиною. Але головним соціальним ліфтом для

представників контреліти є в першу чергу не електоральні процеси, а НКО та інші структури «громадянського суспільства», які фінансуються з-за кордону бенефіціарами компрадорського способу перерозподілу суспільного продукту.

Натомість, анти-елітою в Україні виступають «люди модерну», для яких неприйнятна ситуація в країні із неофеодальною системою. Як і «годиться» анти-еліті, у них немає власного проекту розвитку країни.

Анти-еліта вважає корупцію спотворенням ринкових відносин та закликає до законодавчої боротьби з нею. Також ці люди вірять в можливість створення сприятливого інвестиційного клімату в країні, хоча в системі, в якій, відсутній *de facto* великий капітал, серйозні капіталовкладення / інвестиції, неможливі за визначенням.

Таким чином, можна констатувати, що всі економічні програми представників анти-еліти зводяться до формули-оксиморону: «податки – знизити, бюджетні витрати – збільшити!»

Відтак, маємо справу з пасивонарними людьми, які бунтують проти існуючої системи, яка обмежує можливості реалізації їх потенціалу, але водночас, вони не здатні створити іншу систему. В даному випадку – проти системи, яка перерозподіляє створений українським суспільством (і ними – в тому числі) суспільний продукт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анастази А., Урбина С. Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2007. – 688 с.
2. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Між минулим і майбутнім: відповідальність інтелектуалів за соціально-політичні перетворення. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». Відп. ред. О. В. Бабкіна. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2019. – Випуск 24. – С. 3-10.
3. Байме К. Політичні теорії сучасності. Пер. з нім. – Київ: «Стилос», 2008. – 396 с.
4. Бродовская Е. В., Батанина И. А. Категории «ценности» и «ценностные ориентации» в дискурсе политологического сообщества: к истории вопроса // Среднерусский вестник общественных наук. – 2013. – № 3. – С. 110-123.
5. Варзар І. М. Політична етнологія: пропедевт. курс: авт. підруч. 2-ге вид., переробл. та допов. – Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. – 354 с.
6. Волянчук О. Героїчний дискурс: політологічний аналіз понять і концепцій. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 22: «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». – 2015. – Вип. 16. – С. 105-112.
7. Еліта: витоки, сутність, перспектива. В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролеєв [та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. – Київ: Т-во «Знання України», 2011. – 527 с.
8. Елітознавство: підручник. За заг. ред. В. А. Гошовської. – Київ: НАДУ, 2013. – 268 с.
9. Жуков Ю. М. Ценности как детерминанты принятия решения. Социально-психологический подход к проблеме // Проблемы социализации: история и современность. – М.: МПСУ МОДЭК; Воронеж, 2013. – С. 255-276.

10. Зеленько Г. І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. Національна єдність у конкурентному суспільстві: аналітична доповідь за ред. О. М. Майбороди. – Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. – С.7-49.
11. Капустин Б. Г. Либеральное сознание в России // Общественные науки и современность. – 1994. – № 3. – С. 69-76.
12. Картунов О. В. Процеси національного і державного будування та руйнування: аналіз, синтез, гіпотези. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – Київ: ВІР УАН, 2017. – Вип. 120. – С. 252-257.
13. Комлева Н. А. Идеологическая граница как предел идеологического пространства: сущность, специфика и технология защиты // Пространство и время. – 2010. – № 1. – С. 21-26.
14. Корнієвський О. Громадянське суспільство та правляча еліта: проблеми взаємовідносин у сучасній Україні. – Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 3 (32). – С. 115-125.
15. Корнієнко В. О., Аксельрод Р. Б. Політична компетентність владної еліти: зміст і механізми формування: монографія. – Вінниця: ВНТУ, 2018. – 171 с.
16. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
17. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 15-26.
18. Малкин Е., Сучков Е. Основы избирательных технологий и партийного строительства. – М.: Русская панорама, 2003. – 480 с.
19. Мартиненко В. Результати дослідження проблеми запобігання зловживанню владою або службовим становищем державних службовців в Україні. // Visegrad Journal on Human Rights. – 2019. – Volume 2. – С. 169-172.
20. Національні особливості української еліти. – URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/151764-natsionalnye-osobennosti-ukrainskoj-elity>.

21. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції». – URL: <https://polit.ru/article/2007/03/19/ukrtransformation/>.
22. Остренко Є. І. Політичний клас у просторі української політики. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 41. – С. 451-459.
23. Постолювська О. Запит суспільства на «несистемних» політиків: до проблеми вивчення. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». Відп. ред. О. В. Бабкіна. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2019. – Випуск 25. – С. 57-61.
24. Пушкарёва Г. В. Homo politicus: человек политический. – М.: АРГАМАК-МЕДИА, 2014. – 336 с.
25. Рахманов О. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні: монографія. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2012. – 376 с.
26. Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991-2018 рр.). / За ред. М. С. Кармазіної. – Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. – 264 с.
27. Романова Е. С. Графические методы в проективной психологии. – СПб.: Речь, 2001. – 416 с.
28. Сахань О. М. Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні. // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: «Філософія, філософія права, політологія, соціологія» / редкол.: А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2016. – № 3 (30). – С. 258-264.
29. Селезнёва А. В. Методология исследования политических представлений и ценностей // Вестник Московского университета. – Сер. 12. «Политические науки». – 2011. – № 2. – С. 42-53.

30. Селезнёва А. В. Ценностные основания политических идеологий: политико-психологический анализ // Политическая наука. – 2017. – Спец. вып. – С. 365-384.
31. Скочилова В. Г. Символические конструкты политической идеологии в ценностном измерении // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2012. – № 3. – С. 93-102.
32. Степанищенко О. В. Политические ценности в общей системе ценностных ориентаций // Вестник МГОУ. Сер. «История и политические науки». – 2011. – № 3. – С. 234-240.
33. Сурина И. А. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство: вопросы теории и методологии. – М.: Ин-т молодежи, 1999. – 184 с.
34. Федосова И. В. Проблема ценностных ориентаций в научной литературе // Ценности и смыслы. – 2009. – № 2. – С. 75-92.
35. Цінності – ключ до політичної модернізації України. – URL: <http://od.org.ua/uk/ценности-ключ-к-политической-модерни/>.
36. Чернюк І. А. Політична еліта в контексті демократичних перетворень в Україні. // «Young Scientist». – № 5.1 (45.1). – May, 2017. – С. 155-158.
37. Шестопал Е. Образы власти в эпоху перемен (психологическая трансформация общества) // Четверть века после СССР: люди, общество, реформы / сост. П. Дуткевич, Р. Саква, В. И. Куликов; под ред. Е. Б. Шестопал, А. Ю. Шутова, В. И. Якунина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2015. – С. 291-329.
38. Щербинина Н. Г. Ценности и политика // Микрополитика. Субъективные аспекты политического процесса. – М.: Современные тетради, 2004. – С. 17-19.
39. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М.: Добросвет, 2003. – 596 с.

40. Яковлева А. Ф. Научная деятельность: проблемы трансформации (этические и социальные аспекты) // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2017. – Т. 40. – № 4. – С. 144-152.
41. Coller X, Cordero G., Jaime-Castillo A. The Selection of Politicians in Times of Crisis (Routledge Research on Social and Political Elites). – London: Routledge, 2018. – 304 p.
42. Giddens A., Sutton P. Sociology. – London: Cambridge University Press, Polity Press; 8th edition, 2017. – 1192 p.
43. Habermas J. On the Pragmatics of Social Interaction. – Polity, 2014. – 216 p.
44. Habermas J. Philosophical Introductions: Five Approaches to Communicative Reason. – Polity, 2018. – 200 p.
45. Karwat M. Political values as ideas of social needs // International Political Science Review. – 1982. – Vol. 3. – № 2. – P. 198-204.
46. Lane D. Elites and Classes in the Transformation of State Socialism. – N.-Y.: Routledge, 2017. – 222 p.
47. Riabchuk M. Dubious Strength of a «Weak State»: The Post-Soviet Ukraine in the Nineties. Autoritarismus in Mittelund Osteuropa. – Wiesbaden, 2009. – P. 262-274.
48. Winter D. G., Stewart A. J. Content analysis as a technique for assessing political leaders // Psychological examination of political leaders / ed. by M. Hermann. – New York, 1977. – P. 28-62.